

वेळेचें महत्व.

धरिल्या देहाचें सार्थक करीन ।
आनन्दें भरीन तिन्ही लोक ॥
लावीन निशाण जावया वैकुंठा ।
माजवीन पेठा कीर्तनाच्या ॥

—तुकाराम.

हा
लहानसा निबंध
कै० रा० एकनाथ गणेश भांडारे,
ह्यांनी लिहिला
तो

गणपतराव तुकाराम आणि कंपनी, मुंबई
यांनी

आपल्या 'तत्त्वविवेचक' छापखान्यांत छापिला.

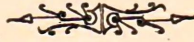
आगष्ट १९११.

आवृत्ती २ री.

या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीसंबंधी सर्व प्रकारचे हक्क प्रकाशकांनी आपल्या-
कडे राखून ठेविले आहेत.

किंमत ६ आणे.

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

ग्रंथकर्त्यानें ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ केल्यावर तो केव्हां पुरा होईल अशी त्यास उत्कंठा होत असते. तो पुरा होऊन छापण्यास गेल्यावर छापून तयार झालेलें पुस्तकाचें स्वरूप केव्हां नजरेस पडेल असें त्यास होत असतें. तें स्वकृत छापलेलें पुस्तक हातीं आलें म्हणजे ग्रंथकारास जो आनंद वाटतो, त्याची कल्पना ग्रंथकर्त्यांशिवाय दुसऱ्यांस यावयाची नाही. प्रत्येक चांगल्या गोष्टीचा आरंभ करणें हें मनुष्याच्या हातचें असतें, परंतु त्याचा शेवट किंवा परिणाम उत्पादकाच्या नजरेस पडेलच असा भरवसा नसतो; कारण ती गोष्ट मानवी शक्तीच्या बाहेरची आहे. अशीच स्थिति प्रस्तुत पुस्तककर्त्याची झाली, हें लिहिण्यास अत्यंत दिलगिरी वाटत आहे. आमचे परम मित्र ह्या निबंधाचे कर्ते कैलासवासी एकनाथ गणेश भांडारे ह्यांनीं ह्या निबंधाची प्रथमावृत्ति चार वर्षांपूर्वी छापविली होती. भांडारे ह्यांचा हा निबंध महाराष्ट्र वाचकांस फार पसंत पडला. श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड ह्यांनाही हा निबंध पसंत पडून त्यांनीं आपल्या राज्यांतील शाळा खात्यांत बक्षिसाकरितां व वाचनालयांकरितां मंजूर करून निबंधकारांस उदार आश्रय दिला. पुस्तककर्त्याला अशा प्रकारें उत्तेजन मिळाल्यावरून प्रथमावृत्तीत कांहीं फेरफार करून ही दुसरी आवृत्ति त्यांनीं छापण्याकरितां आमचेकडे दिली. परंतु छापण्याचें काम पुरें होऊन तयार झालेलें पुस्तक पाहण्याचा निबंधकारांस आला नाही, ह्याबद्दल प्रकाशकांस अत्यंत दिलगिरी ने. पुस्तकाची प्रस्तावना बहुधा पुस्तक छापून निघण्याचे सुमारास त्याची पुष्कळ ग्रंथकर्त्यांची चाल आहे, परंतु भांडारे ह्यांनीं आपण या आवृत्तीची प्रस्तावना लिहिण्यास जगांत राहूं किंवा नाही ह्या यानेंच जणूकाय ती आधींच लिहून ठेविली होती! पुढील निबंधांत

ज्या गोष्टीबद्दल त्यांचा अत्यंत कटाक्ष दिसून येत आहे—आजचे काम उद्यांवर टाकू नये’—त्यांचेच हे निदर्शक आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

कै० भांडारे ह्यांचा जन्म पुणे जिह्यांतील उंब्रज गांवीं सन १८६३ साली झाला. लहानपणापासून ह्यांना कविता करण्याचा नाद होता असे सांगतात. बरीच वर्षे हे जी. आय. पी. रेल्वेमध्ये सिग्नलर होते. सन १८९९ साली तारमास्तरांचा जो संप झाला होता त्या संपाचे हे मुख्य चिटणीस होते. तारेच्या कामासारखी खडतर नोकरी उत्तम प्रकारे बजावून त्यांतले त्यांत त्यांनी लहानमोठी दहा पंधरा काव्ये केली आहेत, ह्यावरून हे जबरदस्त विद्याव्यासंगी, उद्योगी व वेळेचे महत्व जाणणारे होते हे सहज कळून येईल. ह्यांच्या कविता महाराष्ट्रकोकिल, काव्यरत्नावलि, काव्यदोहन ह्या मासिक पुस्तकांतून व कितीएक स्वतंत्र पुस्तकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. काव्यरसाचे भोक्त्यांस त्यांच्या कवितांविषयी सांगण्यास नकोच. भांडारे ह्यांचे इतर लेखही मार्मिक व चटकदार आहेत. त्यांची भाषासरणी जोरदार व मनावर ठसणारी, अशी असे. लोकस्थितीचे हुब्रेहुब चित्र रेखाटण्याची उत्तम हातोटी त्यांच्या लेखांत दिसून येत असे. सोलापूरचे ‘कल्पतरु’ हे वर्तमानपत्र त्यांनी कांही दिवस उत्तम रीतीने चालविले होते. वर्तमानपत्रांतून लेख लिहिण्याची त्यांना फार हौस असे. त्यांच्या अकाली मृत्यूने त्यांनी हाती घेतलेली कितीएक ग्रंथलेखनाची कामे अर्धवट राहिली आहेत. त्यांच्या निधनाने महाराष्ट्रांतील एक चांगला कवि व ग्रंथकार नाहीसा झाला, ह्याबद्दल सरस्वतीभक्तांस वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाही. मरण समयी भांडारे ह्यांचे वय ४८ वर्षांचे होते.

मुंबई:—
ता. १० आगष्ट १९११. }

प्रकाशक.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१५	ओळखू	ओळखूं	५६	१९	करावया	करावयाचा
३	१९	एकच	एक	५७	२ टीप	त्यांचें	त्यांचें
४	२०	हातात	हातांत!	६२	६	कडू	कडू
५	९	करी	करीं	६८	३	मृत्युशीं	मृत्युशीं
१३	२०	असते	असतें	६८	४	आभ्यासानें	अभ्यासानें
१६	१	शिरामणीनी	शिरोमणीनीं	६९	९	वडिलाशी	वडिलांशीं
२३	२१	रीतिनें	रीतीनें	७३	१३	संपत्ती	संपत्ति
२४	१७	शिक्षणाच्या	शिक्षणाच्या	७५	१५	राष्ट्रात्रतीची	राष्ट्रोत्रतीची
२५	१३	कुलूप	कुलूप	७५	१७	कंपन्याचे	कंपन्यांचें
२८	२१	हे	हें	८१	१३	वाटल्यावर	वाटल्यांवर
३४	७	सत्संगेविण	सत्संगेविण	८२	१	नैसर्गिक	नैसर्गिक
३७	२०	तराजु	तराजू	८५	२४	गोष्ट	गोष्ट
४१	२२	हळू हळू	हळू हळू	८९	१२	हिताकरताच	हिताकरिताच
४३	२३	वर्णाश्रम	वर्णाश्रम	परिशिष्ट			
४३	२४	वाचोनियां	वांचोनियां	७	१	बोधविती	बोधविती
४७	११ टीप	शरीरमायं	शरीरमायं	७	६	पळतीं	पळती

वेळेचें महत्व.

१ उपक्रम.

आयुष्याच्या या साधनें । सच्चिदानंद पदवी घेणें ॥

—तुकाराम.

सावध सदां असावें संसारीं स्वहितकृत्य साधावें ॥

पुरुषार्थाचें साधन बा ! धनसें हें शरीर रक्षावें ॥

—मोरोपंत.

आर्यां.

अनकूल काल असतां, जो करि दुर्लक्ष साधण्या स्वहित
दुदैव त्या नराचें ! त्याचा तो होय या जर्गी अहित ! ॥ १ ॥

अनकूल प्रतिकूल स्थितिचें, फिरतें अहो ! सदां चक्रं
दक्ष असाति बुध म्हणुनी, होऊं देण्या न दैव तें वक्र ! ॥ २ ॥

—स्वकृत. . .

मी

हा विषय आपल्यापुढें अशा वेळीं ठेवीत आहे कीं,
जेव्हां हिमालयाचे पायथ्यापासून तों कन्याकुमारीच्या
टोंकापर्यंत आणि आसामच्या पूर्वेपासून तों सिंधूच्या
पश्चिमेपर्यंत एक प्रकारची जागृति उत्पन्न झालेली आहे.

१ There is a tide in the affairs of men
Which, taken at the flood, leads on to fortune;
Omitted, all the Voyage of their life
Is bound in shallows and in miseries.
On such a full sea are we now afloat;
And we must take the current when it serves,
Or lose our ventures.

—Shakespeare.

ज्याला त्याला असें वाटूं लागलें आहे कीं, देशी भांडवल, देशी धंदे, देशी उद्योग, देशी संस्था आणि देशी भाषा यांची समृद्धि व्हावी व तिला आपण अंशतः कां होईना—पण साहाय्य करावें. आणि जो वस्तुस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण करील व तें निरीक्षण करणारा आपली बुद्धि समतोल ठेवील, तर गेल्या दहा वीस वर्षांत जो हुरूप, जो निश्चय, जी उत्कंठा, जो अभिमान व जो स्वार्थत्याग माझ्या देशवांधवांचे मनोवृत्तींखालीं दडपून राहिला होता तो हुरूप, तो निश्चय, ती उत्कंठा, तो अभिमान व तो स्वार्थत्याग आज वऱ्याच अंशीं सर्वांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागला आहे; असें त्यास कबूल करावें लागेल. इतकेंच नव्हे, तर सध्यांची त्यांची जागृति झोंपेंतून उठून नुसते डोळे चोळीत वसण्यापैकीं नव्हे, तर आपल्या देशाची स्थिति काय आहे? मी कोण? माझे व माझ्या देशासंबंधाचें खरें कर्तव्य काय आहे? याचा विचार, याची चर्चा व तत्संबंधाचा निश्चय बहुतेक सुशिक्षित व अशिक्षित, लहान व थोर, आणि स्त्रीवर्ग व पुरुषवर्ग यांत होऊं लागला आहे; ही मोठी अभि-
नंदनीय गोष्ट आहे. जो तो स्वतःला ओळखू लागून स्वावलंबनाचा निश्चय एकसमयावच्छेदेंकरून करूं लागला आहे, यापेक्षां दुसरें महोदय पर्व तें कोणतें? आणि दुसरी कपिलापृष्ठी ती कोणती? या महोदयाची ही अपूर्व पर्वणी व कपिलापृष्ठीचा हा अपूर्व योग, जर माझे देशवांधवांनीं पूर्णपणें साधला आणि त्या साधनानें प्राप्त होणाऱ्या देशोत्कर्षरूपी स्वराज्यांत जर ते नांदूं लागले, तर आणखी काय पाहिजे? परंतु मानवी स्वभाव असा आहे कीं, कोणतीही इष्ट गोष्ट —तशांत अप्राप्य गोष्ट—जोंपर्यंत प्राप्त होत नाही, तोंपर्यंतच तिची आतुरता त्यास विशेष वाटत असते. आणि त्या आतुरतेच्या भरांतच एखादें महत्कृत्य त्याचे हांतून होऊन जातें, किंवा इष्ट तीच गोष्ट त्यास साध्य होऊन जाते. तें महत्कृत्य होऊन गेल्यावर अथवा

ती इष्ट गोष्ट घडून आल्यावर त्या महतीची व इष्टतेची आतुरता कमी होऊं लागण्याचा किंवा हुना तत्संबंधानें अगदींच बेफिकीर होऊन जाण्याचाही संभव असतो, हें बरें नव्हे. धनसंपादन करण्यापेक्षां त्याचा योग्य व्यय करणें जसें कठीण असतें आणि राज्यश्री संपादन केल्यावर तिला शांततेनें नांदविणें जसें जोखमीचें व शहाणपणाचें असतें, तद्वत् आमच्या चळवळीचें रोज एकेक पाऊल पुढें पाडण्यासाठीं आणि तें कायम ठेवण्यासाठीं देशांतील प्रत्येक व्यक्ति जागृत ठेवणें कठीण असतें. या जागृतीचा अर्थ प्रत्येकानें आपलें व आपल्या देशाचें ज्यांत हित आहे अगर त्याच्या मते तें ज्यामुळें होण्यासारखें आहे तें शक्य त्या रीतीनें करीत राहणें, असा आहे. आणि हें कर्तव्य बजाविण्याची यथार्थ किंमत ज्ञाणणें म्हणजेच 'वेळेचें महत्व' जाणणें होय.

दुसरी गोष्ट येथें सांगणें अवश्य आहे ती ही कीं, आमच्या देशांत 'वेळेचें महत्व' जाणणारे फारच थोडे आहेत. आणि आज जी आमची सर्व प्रकारें अनुकंपनीय स्थिति चहूंकडे दृष्टोत्पत्तीस येत आहे, तिच्या अनेक कारणांपैकी 'वेळेच्या महत्वा' संबंधानें आमच्यांत नांदत असलेले घोर अज्ञान व औदासीन्य हें एक होय. 'वेळेचें महत्व' जाणून त्याचा पूर्ण सदुपयोग करणारे कै० रा. सा. विश्वनाथ नारायण मण्डलीक हे एकच आमच्या महाराष्ट्रांत होऊन गेले. असे मण्डलीक जर आमच्यांत पुष्कळ असते, तर आमची आजची स्थिति फार निराळी असती. आमच्या वर्तमानांत निराळाचं करारीपणा दिसला असता आणि आमचा समाजही अधिक कर्तव्य-तत्पर झाला असता. तथापि आमच्यांत 'जागृति' होत चालली आहे असें जें वर म्हणण्यांत आलें आहे ती 'जागृति' निराळी आणि आजचें 'वेळेचें महत्व' निराळें. या उभय शब्दांचा अन्योन्य संबंध आहे, नाही असें नाही. परंतु 'जागृति' जी आहे तींत राष्ट्रीयपणा

आहे आणि 'वेळेच्या महत्वां'त व्यक्तीची सुधारणा आहे; व तिचीच आज आपणांस विशेष अवश्यकता आहे, ही गोष्ट खरी आहे. पण ज्या समाजांत 'वेळेचें महत्व' जाणणाऱ्या व्यक्ती आहेत, त्यांचीच मदत राष्ट्रीय कार्यांत फार मोलाची असते; आणि तें राष्ट्रीय कार्य मोठें पायाशुद्ध असतें. सुदैवानें आपला भाग्यसूर्य लौकरच उदयास येईल अशी चिन्हें दिसत आहेत. तेव्हां तिच्या मुळाशी जी 'जागृति' होत आहे व होण्याचा संभव आहे, तिला व्यक्तीच्या उत्कर्षाची व साहाची फारच अपेक्षा आहे हें उघड आहे. परंतु विचार करून पाहिल्यास 'वेळेचें महत्व' लक्ष्यांत घेऊन तिचा सदुपयोग करणारे आपल्यांत किती सांपडतील? फारच थोडे! किंबहुना मुळांच नाहीत म्हटलें तरी ती अतिशयोक्ति होणार नाही. तेव्हां ठोकळ मानानें असें म्हणण्यास हरकत नाही कीं, हिरा हा हिरा आहे आणि माणिक हें माणिक आहे असें कळत असूनही आम्हांला त्या हिऱ्यामाणकांची जशी कांहीं पर्वाच राहिली नाही! याचें कारण, अज्ञानही आमचे डोळ्यांवर आळसाची धुंदी चढलेली आहे, हें होय. वस्तुतः अशा हिरेमाणकांच्या खाणी आमच्यापुढें किती तरी पडल्या आहेत! पण जर त्यांचा आम्हीं उपयोगच करीत नाही, त्यांच्याकडे दुकून सुद्धां पाहत नाही, आणि त्या खाणी आमच्या असूनही आमचेपणाची कल्पना आमच्या मनांत येत नाही तर त्या बिचाऱ्या खाणींनीं तरी काय करावें? हातात अमृताचा कलश आहे व तो अमृतानें तुडुंब भरलेला आहे, असें स्पष्ट दिसत असतांही जर आसन्नमरण रोगी तें न पिऊं लागला तर त्या रोग्यास त्याच्या जिव्हाळ्याचीं माणसें जें बोलतील तेंच बोलणें माझ्या आळशी देशबांधवांना लागूं पडेल. परंतु अशा बोलण्यांत ममतेचा व हितबोधाचाच भाग विशेष असतो व त्याच्यानें त्याचा फायदा होण्याचा संभव असतो हें त्यांनीं लक्षांत ठेवावें.

२ परिभाषा.

ओंव्या.

जायाचें हें सकळ लेणें । मागतां देतां लाजिरवाणें ॥
तनुघर बांधिलें त्रिगुणें । पांच वासे आणुनियां ॥ १ ॥
याचा भरंवसा नाहीं जाण । केववां लागेल न कळे अग्र ॥
कीं हें झालें वस्त्र जीर्ण । ऋणानुबंध तंव तगे ॥ २ ॥

—श्रीधर.

आर्या.

आयुष्य फार थोडें, तद्वय सत्कारणीं करी सतत^१
नाहीं तर यम तुजला, उचलुनि टाकील घोर नरकांत ॥

—स्वकृत.

मनुष्यप्राणी जन्मास येतो तेव्हां परमेश्वर त्याचेबरोबर एक
अजब वस्तु पाठवीत असतो. तिचें अस्तित्व या जगांत
नेहमींच आहे. तथापि त्या वस्तूचा जो अंश त्या
प्राण्याच्या वाट्याला येतो, तो कोणालाही दिसत नाही.
पण तो नाही असें कोणीही म्हणत नाही. तो आहे. त्याची गति नदीच्या
वेगापेक्षां अधिक आहे. फार काय ? वाऱ्याचीही गति एकेवेळ कुंठित
होईल, पण त्या वस्त्वंशाची गति कधीही कशाही योगानें कुंठित होत
नाहीं. तो वस्त्वंश पर्वताखाला भीक घालीत नाही, अग्नीनें जळत
नाहीं व पावसानें भिजत नाही ! परंतु अशी ती अजब वस्तु
म्हणजे काय ? व तिचा अंश आहे कोठें ? याची अद्यापिही

1 O gentlemen, the time of life is short:
To spend that shortness basely were too long,
This life did ride upon a dial's point,
Still ending at the arrival of an hour.

—Shakespeare.

पुष्कळांस भ्रांति आहे. ती अजब वस्तु म्हणजे कालगति आणि मानवी प्राण्याच्या वाट्याला येणारा तिचा अल्पांश म्हणजे आयुष्य होय. पूर्वजांनी स्वपराक्रमाने संपादन केलेल्या जहागिरीचा पैसा व्यर्थ खर्च करण्याचे जसे आजकालच्या कांहीं खुशालचंद जहागिरदारांस कांहींच वाटत नाही, तद्वत् नरदेहाची किंमत न जाणतां आयुष्याचे दिवस व्यर्थ खर्च करणारे लोक आमच्या देशांत किती तरी आहेत? पण उपयोग काय?

शत वर्षे वय नेमिले । त्यांत बालत्व नेणतां गेले ॥

तारुण्य अवघे वेचिले । विषयाकडे ॥

वृद्धपणीं नाना रोग । भोगणें लागे कर्मभोग ॥

आतां भगवंताचा योग ॥ कोणे वेळे ? ॥

—श्रीसमर्थ.

असे उद्गार काढून मोठमोठ्यांनीही हात टेकले, परंतु त्यांचा फारसा उपयोग झाला नाही. पूर्वीच्या मानाने प्रस्तुतर्ची शंभर वर्षीची आयुर्मर्यादा फारच थोडी म्हणावी लागते; कारण एका काळीं ही मर्यादा दहा हजार वर्षे होती; ती पुढे हजारावर आली आणि हजाराची शंभरावर आली आणि आतां बहुतेक ती तर पन्नासावरच येऊन बसल्यासारखी झाली आहे! म्हणजे मनुष्याचे आयुष्य फारच थोडे आहे. तेव्हां त्याचा व्यय सत्कारणीं करणे अवश्य आहे; नव्हे तसें करणे भागच आहे असें झाले. नाहीतर भडकलेल्या रेल्वे इंजिनापेक्षांही ज्याची गति दुर्धर ते आयुष्य तेव्हांच उडून जाईल! एतावता मनुष्यप्राण्याबरोबर उदयास येऊन त्याचे बरोबरच अस्त पावणारी जी अजब वस्तु आयुष्य, तिलाच आपण 'काळ' अथवा 'वेळ' म्हटले तरी चालेल. तिला मोजण्याची जी साधनें आपणांत रूढ आहेत त्यांला विपळे, पळे, घटिका, मुहूर्त, प्रहर, दिवस,

सप्ताह, पक्ष, मास, अयन वगैरे म्हणतात. आणि इंग्रजीत त्यांना सेकंद (Second), मिनीट (Minute), अवर (hour), डे (Day), वीक (Week), मंथ (Month), इयर (Year), वगैरे म्हणतात.

ह्यावरून ' वेळ ' म्हणजे घड्याळांतले तास, वालुकायंत्रांतील वाळू अथवा भरत येत असलेल्या घटिकेंतील पाणी नव्हे; तर ते तास, ती वाळू, व तें पाणी आपल्या जीवितरथाचीं चक्रें होत. यांची गति अबाधित असते व त्यांत बसून जाणारी आपली आयुर्मर्यादाही तितकीच चंचल असते. दिलरुवा नामक कर्ममधुर वाद्याचा आवाज यदृच्छ खुलविण्यास त्याचे आंतील तर्फा जशा कारणीभूत होतात तद्वत् आपल्या आयुर्मर्यादेचा रथ खेंचीत नेणाऱ्या तासांना व घटकांना मिनिटें, सेकंद, पळे, विपळे वगैरे साह्य असतात. म्हणून त्यांचे तडाख्यांत कोणी कसही सांपडला तरी त्याची वेळेवर इतिश्री व्हावयाचीच! पण साधु, संत, शहाणे व विचारी या कालचक्रास नेहमी ओळखून असतात, म्हणूनच ते आपले कर्तव्य बजावून या जगांत धन्य होतात, म्हणजे ते काळाच्या तावडींतून सुटतात अथवा त्यांची आयुर्मर्यादा वाढते असें नाही, तर ते आपल्या वर्तनानें व कृतीनें जगाच्या अनुभवास असें आणून देतात कीं—

१ आकाश म्हणिजे अवकाश । अवकाश बोलिजे विलंबास ॥

त्या विलंबरूप काळास । जाणुनि ध्यावें ॥

सूर्याकरितां विलंब कळे । गणना सकलांची आकळे ॥

पळापासुनि निपळे । युगपर्यंत ॥

पळ, घटिका, प्रहर, दिवस । अहोरात्र, पक्ष, मास ॥

षण्मास, वर्ष, युगास । ठाव झाला ॥

•—श्रीसमर्थ.

२ देह त्यागितां कीर्ति मागें उरावी । मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥

—श्रीरामदास.

सुरतसे कीरत बडी, चिनपंख उड जाय ॥

सुरत तो जाती रही, कीरत कचहुं न जाय ॥

म्हणजे कीर्तीला परिणत केल्यानें आयुष्याचें सार्थक होतें व—

आला आला प्राणि जन्मास आला । झाला झाला वाढुनी थोर झाला ॥

केला केला व्याप हा फार केला । गेला गेला बापुडा व्यर्थ गेला ॥

अशा रीतीनें ज्यांचा शेवट होतो ते जन्मले काय आणि मेले काय सारखेच; असा त्याचा अर्थ.

तात्पर्य, जन्मल्यापासून मरेपर्यंत व्यक्तिमात्राचे वाट्यास जो काळ येतो त्याला आयुष्य म्हणतात. काळाचा समानार्थी शब्द वेळ होय. तेव्हां वेळ म्हणजे पर्यायानें आयुष्य होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

महत्व—हे भाववाचक नाम आहे. प्रकृत स्थळीं याचा लाक्षणिक अर्थ 'योग्यता' असा आपण घेऊं. योग्यता म्हणजे श्रेष्ठपणा. योग्यता कळल्याशिवाय कोणालाही श्रेष्ठपणा येत नाही आणि कशाचीही काय किंमत कळल्याखेरीज त्याची योग्यता मनांत भरत नाही. पैशाला किंमत आहे म्हणून त्याची योग्यता विशेष आहे. परंतु पैशाच्या किंमतीपेक्षां मनुष्याची किंमत फार निराळी आहे. तेव्हां कोणत्याही मोठेपणाची कल्पना ठाम होण्याकरितां किंमत अथवा योग्यता हा शब्द वापरतात. 'वेळेचें महत्व' म्हणजे 'आयुष्याची योग्यता' अथवा त्याचें मोल किती आहे हे मनांत पुरतेपणीं विबण्याकरितां 'महत्व' या शब्दाची योजना करण्यांत आली आहे. कारण—

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत । नरश्चरतिमात्मनः ॥

किं नु मे पशुभिन्तुल्यं । किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ १ ॥

—सुभाषित.

म्हणजे प्रत्येक दिवशीं मनुष्यानें आपल्या वर्तनाचें निरीक्षण करून तें पशूंच्या वर्तनाप्रमाणें होत आहे किंवा सत्पुरुषांच्या वर्तनाप्रमाणें

होत आहे हे पहावे. आणि हे जो नित्यनेमाने पहात असेल त्यालाच 'वेळेचे महत्व' म्हणजे काय याची यथार्थ कल्पना होईल. साधुशिरोमणी श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात:—

भांडवल काळें हातोहातीं नेलें । माप या लागलें आयुष्याचें ॥
तुका म्हणे वायां गेलीं ऐसा दिसे । होईल या हांसं लौकीकाचें ! ॥

या दोन ओळींत 'वेळेचे महत्व' जितके यथार्थ वर्णन करून सांगितले आहे त्यापेक्षां मी अधिक ते काय सांगणार ?

३ मन आणि आरोग्य.

सदा संतुष्टमनसः । सर्वाः सुखमया दिशः ॥

—श्रीभागवत.

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥

—श्रीकालिदास.

कृत निबंधरूपी छोटेल्यानी इमारतीचा मूळ पाया 'मन आणि आरोग्य' हीं होत. कारण आरोग्य आहे तर शरीर आहे व शरीर आहे तर कर्तव्य आहे. कर्तव्य बजाविणें अथवा न बजाविणें मनावर अवलंबून असतें.

आणि मनावर आत्म्याची उन्नती—जिला स्वोन्नती अथवा आत्मोन्नती म्हणतात ती—अवलंबून असते. आरोग्य असेल तर मन प्रसन्न राहिल आणि मन प्रसन्न राहिल तर शरीरांत वसत असणारा आत्मा—त्याचे म्हणजे—शरीराचे सार्थक करू शकेल. शरीराचे सार्थक झाले म्हणजे आत्म्याचाही उद्धार होतो. याचेच नांव स्वोन्नती अगर आत्मोन्नती. प्रत्येक मनुष्यप्राणी राष्ट्ररूपी देहाचा एक अन्नयव असतो. तो जितका

१ ज्याचे मन संतुष्ट आहे त्याला सर्व दिशा सुखमय होतात.

२ शरीर हे धर्मप्राप्तीचे मुख्य साधन आहे.

निरोगी असेल त्या मानानें राष्ट्रही निरोगी असतें. आज आपल्या देशाची लोकसंख्या सुमारे तेहतीस कोटी आहे. ह्या तेहतीस कोटी लोकांचें शरीर खरोखर निरोगी असतें तर आपल्या देशासारखा भाग्यवंत देश पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरा नसता. पण त्याला जसे अनेक रोग जडले आहेत तसे ते व्यक्तिमात्रालाही कमी अधिक मानानें जडलेले दिसतात यांत आश्चर्य नाही. पण ही एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं आत्मा, मन व शरीर मिळून प्राणी होतो. प्राण्यास जी योनी प्राप्त होते तदनु रूप त्याचे व्यवहार व आयुःक्रम बनत जातात. या ठिकाणीं आपणांस फक्त मनुष्यप्राण्याचाच विचार करावयाचा आहे. कारण परमेश्वरानें त्याला जशी बुद्धि दिली आहे तशी ती इतर प्राण्यांस दिली नाही. ह्या बुद्धीच्या बळावर त्याचे नित्याचे व्यवहार व रोजचा आयुःक्रम त्यास जेणेंकरून सुख होईल असेच बनलेले दिसतात. जरी सुखाच्या कल्पना निरनिराळ्या असल्या तरी सर्वांचा ओढा सुखाकडेच असतो. तें साध्य करून घेण्यास त्याला परिश्रम करावे लागतात आणि ते परिश्रम करतांना जो 'वेळ' खर्च होतो तो खर्चिकाचे मतानें 'महत्वा'चा असतो. सबब 'वेळेचे महत्वा'त 'मन आणि आरोग्य' या विषयाचा सामान्य विचार करणें भाग आहे.

हा विचार करतांना 'वेळेचें महत्व' म्हणजे काय? या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर देऊन नंतर 'मन आणि आरोग्या'कडे वळणें

१ The health of the people, is the prosperity of the nation.

—E. Miles.

(प्रजेचें "आरोग्य हीच राष्ट्राची" भरभराट होय.)

२ To be a nation of good animals is the first condition of national prosperity.

—Herbert Spencer.

(राष्ट्रांत सशक्त प्रजा असली म्हणजेच त्याची वैभवाची आद्यस्थिती कशी असते हें तीवरून कळतें.)

बरे. परंतु ज्या अर्थी प्रकृत प्रश्नाचें सामान्य उत्तर मागील भागाचे शेवटीं देण्यांत आलें आहे व केवळ यथार्थ समाधान होण्यासाठीं त्या प्रश्नाच्या उत्तराची लांबीरुंदी आणखी किती जरी वाढविली तरी तें ह्या ठिकाणीं होणें दुरापास्त होय अशी खातरी आहे, त्या अर्थी विस्तारमयास्तव त्या भानगडींत न पडतां येवढेंच सांगतों कीं:—

अनंत पारं किल शब्दशालं
स्वल्पं तथायुर्ब्रह्मश्च विघ्नाः ॥

—सुभाषित.

शास्त्रें अपार आहेत. आयुष्य अल्प आहे. आणि तें अल्पा-
युष्यही हजारों विघ्नांनीं वेष्टिलें असें आहे. यासाठीं—

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परीतोषोऽंतरात्मनः
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीत तु वर्जयेत् ॥

—मनु.

म्हणजे 'आपल्या अंतरात्म्यास जें केल्यानें संतोष वाटेल तें कृत्य प्रयत्नानें करावें, व त्याच्या उलट प्रकारचें कृत्य आपल्या हांतून होऊं नये अशी खबरदारी घ्यावी.' अशा रीतीनें वागून जो प्रत्येक दिवशीं आपल्या हांतून आज काय बरें वाईट झालें याचा शांतपणें विचार करील आणि कृपणाप्रमाणें आपल्या वेळरूपी धनाचा आत्मोन्नतीकडेच कसून खर्च करील त्यालाच खरें 'वेळेचें महत्व' समजलें असें मानण्यास हरकत नाहीं.

पण हें आयुष्यरूपी धन कसून खर्च करण्याला आरोग्य अवश्य आहे. ईशेच्छेनुरूप सृष्टिकर्ता विधाता-जी प्रत्येक व्यक्ति निर्माण करतो ती कोणत्या तरी उच्च हेतूनेंच करतो.* नरदेहास आल्या-

* Life is not, we may say, for mere passing pleasure, but for the highest unfoldment that one can attain to, the noblest character that one can grow and for the greatest service that one can render to all mankind. In this however, we will find the highest pleasure, for in this the only real pleasure lies. —Character Building p. 17.

प्रमाणें ह्या प्राण्यानें आपलें कर्तव्य चोख बजावावें येवढीच त्याची इच्छा असते. ती पूर्ण करणें महत्प्रयासाचें तसेंच महत्पुण्याचेंही आहे व ती पूर्ण न करणें तात्काळ सुखवायी असलें तथापि परिणामी भयावह म्हणजे पापमय असतें. हें स्वयंप्रेरीत कर्तव्य बजाविण्यास आरोग्य लागतें. म्हणून नरदेहास येऊन त्याचें सार्थक ज्याला करावयाचें असेल अथवा 'देह त्यागितां कीर्ति मार्गें उरावी' ही ज्याची महत्वाकांक्षा असेल त्यानें प्रथमतः आपल्या आरोग्याकडे पाहिलें पाहिजे.

ईश्वराप्रमाणें आत्मा हा निर्विकल्प आहे. तो आपण होऊन कोणत्याही सांसर्गिक कल्पनेंत किंवा उपाधींत पडत नाही. संसर्ग किंवा उपाधी निर्माण करून तत्संबंधानें सव्यापसव्य करणारें जर कोणी असेल तर तें मन आहे. म्हणून अभ्यासानें, उपदेशानें व विशेषेंकरून सत्संगतीनें तें संस्कारशुद्ध राहिल अशी काळजी घेणें ज्ञानवंत आईबापांचें कर्तव्य आहे. विचार करा. वसुधेला स्वकुटुंब समजून त्याच्या उन्नत्यर्थ आपल्या पूर्वजांनीं जेवढीं म्हणून वाङ्मयात्मक पुण्यतीर्थें निर्माण केलीं आहेत त्यांतील बहुतेकांचा पवित्र ओघ फक्त मनाकडेच वाहत आहे ! या सुधारसानें कांहीं मनें संस्कारशुद्ध होऊन त्यांनीं आपले बरोबर आत्म्याचा व शरीराचा उद्धार केला आहे; नाही असा नाही. परंतु स्वस्वरूपांत मिळून जाऊन जे परमेश्वराशीं तादात्म्य पावले असे भाग्यसुंदर फारच थोडे ! खंडीस पाव रती म्हटलें तरी चालेल. बाकीचा जनसमूह फार मोठा आहे.

(मागील पानावरील आंगलटिपेचा भावार्थ)

भावार्थ—

अभंग.

खावें प्यावें ल्यावें आनंदें खेळावें । ऐशासाठी नोव्हे जन्म बापा ! ॥ १ ॥

' धरिल्या देहाचें सार्थक ' करावें । शील प्रकाशाचें मूर्तिमंत ॥ २ ॥

उपकार सर्वां-वर ते करावे । देह झिजवावा त्यांचे साठी ॥ ३ ॥ •

सुखाचा तो ठेवा, यांतच शोधावा । निववावा चित्तीं आत्माराम ॥ ४ ॥

—स्वकृत.

त्यास 'वसुधैवकुटुंबां' तले आप्त समजून केवळ त्यांचे हितासाठीं जे उपदेशामृताचे समुद्र आमच्या परोपकारी साधुसंतादिकांनीं निर्माण करून ठेविले आहेत ते खरोखर अप्रतीम आहेत. परंतु या बहुजन समाजांत खरें कर्तव्य ओळखणारे थोडे, खरे ज्ञानी त्यांहून थोडे आणि त्याचमुळे 'वेळेचें महत्व' जाणून आपल्या राष्ट्राची—आपल्या माय-देशाची उन्नती करणारे तर त्यांहून फार थोडे ! या थोड्यांतच खरें आरोग्य वास करीत असलेलें सांपडेल. कारण त्यांचें मन सदां प्रसन्न असतें. तें नेहमीं उदात्त विचारांनीं परिष्कृत असतें. तें साह्याद असतें. आह्याद आनंदमय व आनंद सुखमय असतो. सुख हें आरोग्यमंदिराचा कळस होय. तेथें कोणताही रोग असूं शकतच नाही. बहुजन समाजाचें तसें नाही. त्यांचें मन तात्कालिक सुखास फार सवकलेलें असतें. तें दूरचा विचार करीत नाही व पूर्वजांना निदान त्यांच्या उपदेशांना सदोदित जुमानीत नाही. तथापि केवळ परोपकाराकरितांच ज्यांचा जन्म, त्या साधुसंतांनीं आपली मोहीम फक्त मनावर केली आहे, याचें कारण देह स्थूल आहे. इंद्रियें

१ उल्लसित मनोवृत्ति, शांतता व आरोग्य या गोष्टींचाही शारिरीक संपत्तीशीं निकट संबंध आहे. निरोगी मनुष्याची चित्तवृत्ति उल्लसित असते व तो दुर्मुखलेला फारसा असत नाही, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. तसेंच जगामध्ये दुष्ट लोकांची जी खटपट चालू असते, तिच्या आळा घालण्यास त्यांशीं संग्राम करून त्यांना दावून टाकणें आवश्यक असते; व ही गोष्ट शारिरीक संपत्तीवांचून होणें शक्य नाही. म्हणून ती साध्य करण्यासही शारिरीक संपत्तीची आवश्यकता आहे. त्याचप्रमाणें सौख्यासही आरोग्याची आवश्यकता आहे. आरोग्य नसेल तर कृती दुःख होतें याचा अनुभव सर्वास आहेच. तेव्हां या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां, ऐहिक सुखास शारिरीक संपत्तीची अत्यंत आवश्यकता आहे, हें कोणासही कबूल करावें लागेल.

सूक्ष्म आहेत. तीं देहांत राहतात. त्यांतून विषयास पाहतात, व त्यांस व्यापून घेतात. पण विषय काय आहे याचा विचार मन करतें. तें मन इंद्रियांहूनही सूक्ष्म आहे. विचार करतांना विषय असा पाहिजे तसा पाहिजे बगैरे कल्पना लढवून तें संशयगर्तें सांपडतें. पण तेथें त्याला बुद्धी आंवरून धरते—म्हणजे अमुक विषयाचें सेवन करावयाचें असें ती ठरविते. म्हणून ज्याचा त्याचा मनावर व मनावरोबर आरोग्यावरच कटाक्ष आहे. मन निर्मळ असेल तर शरीर निरोगी असेल. आणि शरीर निरोगी असेल तरच त्याचे हांतून आयुष्याचा सदुपयोग होईल. सारांश, शरीराचें आरोग्य मनावर अवलंबून आहे. या मनोभूमीवर शत्रुत्व, हेवा, मद, मत्सर आणि सूडरूपी बियांचे पुढें जोरदार वृक्ष होतात. त्यांचे अंकूर दुसऱ्याचे मनांत उद्भवतात. त्यांचा सांसर्गिक रोग तिसऱ्याला जडतो आणि अशा रीतीनें बहुजनसमाज कमकुवत होऊन रोगांचें अधिष्ठान बनतो! हे भयंकर रोग ज्यांना जडतात, त्यांचे वैद्यांनीं त्यांना या रोगावर मनाच्या सदुपदेशावांचून

१ The health of your body, the same as the health and strength of your mind, depends upon what you relate yourself with. This Infinite Spirit of Life, this Source of all Life, can from its very nature, we have found, admit of no weakness, no disease. Come then into the full, concious, vital realization of your oneness with this Infinite Life, open yourself to its more abundant entrance, and full and ever renewing bodily health and strength will be yours.

—In Tune with the Infinite ; p. 86.

भावार्थ—तुमचें आरोग्य, मन व मानसिक शक्ती तुमचे स्वतःवरच अवलंबून आहेत. हें मन, म्हणजे आत्म्याचें चैतन्यस्वरूप, वस्तुतः निष्कलंक व निरोगी असतें, म्हणून तें आत्म्याशीं एकरूप करा. त्याचा निजानंद. तुम्ही आपले शरीरघटांत पूर्णपणें सांठवून घ्या. अशा रीतीनें तुम्ही आत्म्याशीं एकरूप झालांत म्हणजे 'कृतांतकटकामलध्वजजरा' तुम्हांला भिऊन पळालीच समजा! अर्थात् तुम्ही आरोग्याचे व शक्तीचे मूर्तिमंत पुतळेच बनाल.

यापुढे दुसरें कोणतेंही औषध देऊं नये. व तसें त्यानां सांपडणेंही कठीण ! मनाला सदुपदेशाचें मिश्रण पाजलें तर त्याचा परिणाम शरीरावरही घडला पाहिजे. याकरितां वर्तमानकालीन आयांनीं आपल्या अल्लड अर्भकांस औषध देणेंच झाल्यास तें खालील प्रमाणानें द्यावें:—

ओंवी.

क्रोध, वैर, मद, मत्सर । यांचें करुनी भस्म सत्वर ।

प्रेमदुग्धीं घोटिल्यावर । मना तेंची पाजावें ॥ १ ॥

— स्वकृत.

आणि अलीकडील वैद्यांनीं सुद्धां वनस्पतीचे काढे अवलेह वगैरेंस फांटा देऊन आपल्या रोग्यांना जर एखादें 'टॉनिक' सांगणें झालें तर तें 'फेलोज सायरप ऑफ हायफोफास्फाईट' वगैरे न सांगतां पुढें दिलेलें तुकाराम महाराजांचें अस्सल देशी शक्तिवर्धक औषध द्यावें:—

अभंग.

मन करा रे ! प्रसन्न । सर्व सिद्धीचें कारण ॥

मोक्ष अथवा बंधन । सुखसमाधान इच्छा ते ॥ १ ॥

मनं प्रतिमा स्थापीली । मनं मना पूजा केली ॥

मनं इच्छा पुरविली । मन माउली सकलांची ॥ २ ॥

मन गुरु आणि शिष्य । कसी आपुलेंची दास्य ॥

प्रसन्न आप आपणांस । गति अथवा अयोगति ॥ ३ ॥

साधक वाचक पंडित । श्रोते वक्ते ऐका मात ॥

नाहीं नाहीं आन दैवत । तुका म्हणे दुसरें ॥ ४ ॥

१ The coming mother will teach her child to assuage the fever of anger, hatred, malice with the great penances of the world—Love

—In Tune with the Infinite—p. 85.

२ ' क्रोध, द्वेष, चिंता, दुःख, भय इत्यादि मनोविकार जीवनकलेचें विध्वंसक आहेत. आणि उलटपक्षीं प्रसन्नता, सुस्वभाव, शांति इत्यादि गुण आरोग्यवर्धक आहेत. '

—जीवितकर्तव्य, पृ. ११.

३ The coming physician will teach the people to cultivate cheerfulness, good will, and noble deeds for a health tonic as well as a heart tonic, and that a merry heart doeth good like a medicine.

—In Tune with the Infinite—p. 85.

या एका अभंगांत आपल्या साधुशिरोमणीनीं किती सुंदर उपदेश केला आहे ! सर्व सिद्धी मनावर अवलंबून आहेत. मोक्षाचें साधन मन आहे. नरकाचें साधनही मन आहे ! सुख, समाधान व इच्छा मनावरच अवलंबून आहेत. सगुणोपासनेचें कारण मन, मानसिक पूजा या नदीचा उगम तरी मनच आहे, आणि इच्छापूर्तीचें साधनही मनच आहे ! सारांश, इच्छिलेलीं फळें देणारा कल्पवृक्ष म्हटला तर तो फक्त मन आहे. मन हें गुरुपणा मिरवील किंवा शिष्यत्वही पतकरील ! तें मन स्वतःस सुप्रसन्न करून स्वोन्नती करून घेईल अथवा विषयनदीच्या धबधब्यांत उडी मारून अधोगतीलाही जाईल; कोणी सांगावें ! यासाठीं साधकांनो ! वाचकांनो ! पंडितांनो ! श्रोत्यांनो ! वक्त्यांनो ! मनाला जपा. त्यावांचून तुमचा उद्धार करणारें दुसरें दैवत नाही. सावध असा. आणि त्याचें योग्य रीतीनें आकलन करा म्हणजे सर्व तुमचेंच आहे ! या सर्वांत आयुष्य मुख्य आहे. पण त्याची चोरी काळ कसा करतो आणि उच्च हेतूनें जन्मलेल्या मनुष्याला कसा कुचकामाचा करून सोडतो हें पुढें सांगण्यांत येईलच. पण मनाचें आकलन करून शरीरास जपणें हें तुमचें काम आहे. कारण निरोगी शरीर सर्व धर्मसाधनाचें मूळ आहे. सेंटपोल म्हणतो— 'तुमचें शरीर हें पवित्र आत्म्याचें मंदिर आहे. त्याची हवीतशी नासधूस करण्याचा तुम्हांस अधिकार नाही'. 'जीवितकर्तव्यकार' म्हणतात 'ग्रीक लोक शरीर व मन या दोहोंच्याही शिक्षणाकडे फार लक्ष देत असत. त्यांच्या स्त्रियाहि शरीरास हितकर अशा ललितक्रीडा व व्यायाम करीत असत. आरोग्यवर्धक व्यायामांनीं ग्रीकलोकांचीं शरीरें फारच बांधेसूद्ध आणि सुरेख बनत असत.....मुंबई येथील स्कूल ऑफ आर्ट्स नामक चित्रशाळेंत कांहीं ग्रीक पुतळे ठेविले आहेत.

ते ज्यांनी पाहिले नसतील त्यांनी अवश्य पहावे.' आणि लॉर्ड बेकनही असे म्हणतो की 'जेवतांना, झोंप घेतांना, व व्यायाम करतांना निश्चित मन व सुप्रसन्न अंतःकरण ठेवावे; हा आयुष्य वाढविण्याचा एक उत्तम उपाय आहे.'

वरील अल्प विवेचनावरून मनाचा व रोगाचा किती निकट संबंध आहे व शरिरांत मनाचे श्रेष्ठत्व किती आहे हे कोणाच्याही तेव्हांच लक्षांत येईल. शरीर निरोगी व सशक्त असेल तर त्याचे सार्थक होणे शक्य आहे. सार्थक होण्यास नियमितपणा पाहिजे आणि नियमित होण्यास 'वेळेचे महत्व' कळले पाहिजे. एतावता 'वेळेचे महत्वा'ची जाणीव होण्यास आधी आरोग्य पाहिजे आणि ते आरोग्य तर सर्व प्रकारे मनावर अवलंबून आहे. म्हणून लहानपणापासूनच मनोरूपी झाडाची फार दक्षतेने निगा राखली पाहिजे. आर. डब्ल्यू. टर्न या विख्यात अमेरिकन ग्रंथकाराने एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की मुलांना जो ओनामा घालावयाचा तोच मुळीं मनोनिग्रहाचा, सद्वर्तनाचा, व सुभाषितांचा घातला पाहिजे. या चूर्णाने कोणत्याही रोगाचा त्यांस संसर्ग होत नाही. रागावणे, धुसपुसणे, कपाळाला आढ्या घालणे वगैरे घाणेरडे प्रकार रोगबीजे होत. ह्याच बियांचा पुढे वृक्ष होतो. सबब ते बीजच काढून फेंकून दिले तर मुलांच्या मनांत कमकुवतपणाची, रोगोद्धवाची अथवा मरणाची कल्पना सुद्धा येणार नाही. अपक्व किंवा शिल्ले अन्न, नासके पाणी व हवा ही रक्त दूषित करतात. आणि दूषित रक्तापासून रोगोद्धव होतो म्हणून त्या वाटेसही जाऊ नये. कदाचित् दुखणे आलेच तर धीर खचू देऊ नये. आपण निःसंशय बरे होऊं अशी खातरी बाळगली पाहिजे आणि वृत्ति नेहमी आनं-

दित ठेविली पाहिजे. आनंद हें अमृत आहे. अमृतानें देवही अमर होतात ; मग तुमचें आयुष्य वाढल्यास नवल नाही.

सारांश, शरीरास सबळ अथवा दुर्बळ करणें मनावर असतें, आणि मनावरच आरोग्य अवलंबून असतें. सबळ तें नेहमीं आनंदित व उल्लसित राहिल असेंच प्रत्येकाचें वर्तन पाहिजे आणि तें तसें नसल्यास आपले साधुशिरोमणी तुकारामच पुन्हां सांगतात:—

नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील सावण ॥
 तैशी चित्तशुद्धी नाही । तेथ बोध करील काई ॥
 वृक्ष न धरी पुष्पकळ । काय करील वसंतकाळ ॥
 प्राण गेलीया शरीर । काय करील वेव्हार ॥
 तुकाराहणे जीवनेवीण । पीक नव्हे नव्हे जाण ! ॥ १ ॥

४ शिक्षण.

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्न गुप्तं धनं
 विद्याभोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः
 विद्याबन्धुजने विदेशगमने विद्या परा देवता
 विद्या राजस्रपूजिता शुभ धनं विद्याविहीनः पशुः ॥

—भर्तृहरि.

‘म’ न आणि आरोग्य’हीं चांगलीं असल्यावर आपल्या देहाचें सार्थक करण्याचे हेतूनें मनुष्यानें ‘कीर्तिमंदिरा’चा जिना कसा चढावा असा कोणी प्रश्न करील. पण कोणी कशाला ? प्रत्येकाच्या मनांत हा प्रश्न साहजिकपणें घोळत असतो. लोकांनीं मला चांगलें म्हणावें, त्यांनीं मला मान द्यावा,

१ विद्या हें पुरुषास रूप बरवें, कीं झांकिलें द्रव्य ही ।

विद्याभोग सुकीर्तिदायक पहा, ते मान्य मान्यास ही ॥

विद्या बंधु असे विदेशगमनीं विद्या महा देवता ।

विद्या पूज्य नृपास, हा नरपशू ती वेगळा तत्वता ॥ —वामन.

व त्यांनीं माझे देव्हारे माजवावे अशी इच्छा प्रत्येकाची असते. पण नुसती इच्छा असून कांहीं उपयोग नाही. जशी आपली इच्छा असेल, तशा रीतीनें ती पूर्ण करून घेण्यासाठीं प्रयत्न केले पाहिजेत आणि प्रयत्न करतांना ते निष्फळ न होतील. अशी खबरदारी घेतली पाहिजे. अर्थात् कोणत्या दिशेनें गेलें, असतां किंवा कसे प्रयत्न केले असतां ते इच्छित हेतु पूर्ण होतील अशी अनुभवाच्या शाळेंत टक्केटोणपे खाल्लेल्या मनुष्यांशीं पृच्छा करून तो सांगेल त्या दिशेनें जाणें किंवा प्रयत्न करणें हें पृच्छकाचें कर्तव्य होऊन राहिल. कर्तव्य म्हटलें कीं श्रम आलेच आणि कोणत्या वेळीं कसे श्रम करावे हें ठरविण्यास, 'वेळेचें महत्त्व' जाणणें भाग आहे. म्हणजे प्रकृत पुस्तक वाचून त्याचा इत्यर्थ लक्षांत घेतल्यावर 'कीर्तिमंदिरा'चा जिना कसा चढावा याचें उत्तर ज्याचें त्याला देतां येईल अशी उमेद आहे. तेव्हां 'मनाचा आणि आरोग्या'चा सामान्य विचार झाल्यावर पुढें ज्या ठिकाणीं आपल्यास मुक्काम करावयाचा तें ठिकाण—अर्थात् सरस्वतिमंदीर—म्हणजे शिक्षण हें होय. हें शिक्षण विशेषकरून दोन प्रकारचें आहे एक आत्मशिक्षण व दुसरें राष्ट्रीय शिक्षण.

शिक्षण या शब्दाचा वास्तवीक अर्थ असा आहे कीं:—

ओवी.

जें जें कांहीं आपणांस ठावें । तें तें हळू हळू शिकवावें ॥
शहाणे करून सोडावे । सकल जन ॥

—रामदास.

येवढ्याच ओवीत शिक्षण शब्दाचा बहुतेक सर्व अर्थ भरला आहे, तरी शिक्षण शब्दाची पूर्ण व्याख्या मनांत भरण्याकरितां आधुनिक पद्धतीनें असें सांगणें अवश्य आहे कीं ज्याचे योगानें मनुष्याला खाजगी व सार्वजनिक वर्तन चोख ठेवितां येईल त्यालाच शिक्षण म्हणतां येईल.

ज्याचे योगानें मनुष्यास शहाणपण येतें, धीमतांचे सदुक्तींचा अर्थ कृतींत आणतां येतो आणि त्याची सारासार विचारशक्ती जागृत होते त्यालाही शिक्षण म्हणतां येईल.

थोडक्यांत म्हटलें तर शिक्षणाचा व्यावहारिक अर्थ 'शिकणें' असा आहे. धात्वर्थ तसा नाही, म्हणून लिहिणें, वाचणें, नकल करणें व र ट फ करून कसें तरी पोटा भरणें हें शिक्षण नव्हे.

आळशाचा आळस जावा, मूर्खाचा शहाणा व्हावा आणि शहाण्यानें ज्ञानी होऊन 'शहाणे करून सोडावे । सकल जन ॥' हा शिक्षणाचा मूळ हेतु. तो मोठा उदात्त आहे. म्हटलें आहे कीं:—

सर्वद्रव्येषु विद्यैव । द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ॥

अहार्यत्वादनर्घ्यत्वात् । अक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥

म्हणजे सर्व धनांमध्ये विद्याधन श्रेष्ठ होय. त्याला कोणी चोरीत नाही. तें दुसऱ्यास अर्पण केलें तरी कमी होत नाही आणि त्याचा कधी क्षयही होत नाही.

• जगांत संपादन करण्यासारखी सर्वांगसुंदर वस्तु म्हटली तर ती विद्या होय. या विद्येची प्रशंसा भर्तृहरि व वामनपंडित यांनी केली ती अवतरणभागी दिलीच आहे; तेव्हां तीवद्दल विशेष लिहिणें नको. तथापि विद्या आणि ज्ञान हीं एक नव्हेत. भिन्न आहेत. विद्येचा अर्थ शिक्षण असा केला तर शिक्षणापेक्षां ज्ञान श्रेष्ठ आहे, व ज्ञानापेक्षां विचार श्रेष्ठ आहेत. विचारानें ज्ञानाचें आकलन अथवा विकसन करतां येतें. आजपर्यंत जे शोध लागले आहेत ते जसे मनुष्याच्या सुखसंवर्धनार्थ आहेत तसे ते दुःखसंवर्धनार्थही आहेत. तरवारीचा उपयोग शत्रुचा नाश करण्यासाठी आहे. पण स्वकंठनाल्लेदनाचे कामीं जर तिचा उपयोग होऊं लागला तर त्याला विद्याच्या तरवारीनें काय करावें ? तरवार करावी हा ज्ञानाचा उप-

योग पण तिचा योग्य कार्मी उपयोग व्हावा हे विचाराचें काम. म्हणून राष्ट्र सुशिक्षित झाल्यावर अर्थात् 'सकल जन शहाणे करून सोडल्यावर' त्या शहाणपणाचा उपयोग राष्ट्रोन्नती करण्यांत विचारानेंच केला पाहिजे.

कोणत्याही दृष्टीने पाहिलें तर मनुष्यमात्रास जसे दोन्ही डोळे अवश्य आहेत तद्वत राष्ट्रास दोन्ही प्रकारचें शिक्षण अवश्य आहे. पहिलें आत्मशिक्षण व दुसरें राष्ट्रीय शिक्षण. ज्या देशांत राज्यकर्त्यांकडूनच ही प्रजाजनांस दिली जातात ते देश धन्य होत ! हिंदुस्थान तसा आहे काय ? पण तो तसा नाही म्हणून निराश होण्याचें कारण नाही. आमचा सनातन धर्म कालचक्राशी टक्कर देऊनही आजपर्यंत जसा टिकाव धरून राहिला आहे तसें आमचें आत्मशिक्षणही आजपर्यंत टिकाव धरून राहिलें आहे, म्हटल्यास हरकत नाही. कारण त्याची सर्वांगमनोरम तत्वे धर्माप्रमाणेंच उन्नत आहेत, म्हणून ते व तदनुषंगानें राष्ट्रीय शिक्षणही आमचें आम्हींच आमच्या प्रस्तुत्या व भावी पिढ्यांस दिलें पाहिजे. नाही तर 'दुर्लभं भारते जन्मम् मानुष्यम् तत्र दुर्लभम्' अशी स्थिती असून जर आम्हीं आपलें कर्तव्य, 'वेळेचें महत्त्व' जाणूनही केलें नाही तर—

थू थू त्याचे तोंडावरी । व्यर्थ सिणवी वैखरी ॥

—तुकाराम.

असेंच होणार नाही काय ?

तेव्हां आत्मशिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षण आम्हांला पाहिजे हें खरें. परंतु येथें आत्मशिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षणाची थोडी फोड करून सांगणें अवश्य आहे.

आत्मशिक्षण म्हणजे स्वतःस होणारें ज्ञान अर्थात् अंतःस्वरूपावलोकनबुद्धि. आणि राष्ट्रीयशिक्षण म्हणजे राष्ट्रास उपयोगी पडणारें ज्ञान. पहिल्या ज्ञानास अर्थात् आत्महितबुद्धीस पाळण्यापासूनच सुरवात

होते आणि दुसऱ्या ज्ञानास म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणास राष्ट्र म्हणजे काय? हें समजूं लागल्यानंतर तदुपयुक्त असणारे जे विषय अगर जीं साधनें तद्विषयक ज्ञान संपादन करण्यास लागणारें जें वय त्यापासून सुरवात होते. शरीराचें अधिष्ठान आत्मा व राष्ट्राचें अधिष्ठान शरीर. म्हणून प्रथमारंभीं आत्मशिक्षणाची अवश्यकता विशेष आहे.

आत्मशिक्षणानें सुसंस्कारविशिष्ट, निर्मळ, करारी आणि निश्चल अशीं मनें तयार होतात, व तशीं होण्यास मुलांची अल्पवय रूपी जमीन मोठें अजब साधन आहे. कारण बालपणीं बालकांचीं मनें मोठीं कोमळ, आनंदी, निर्विकार, व अनुकरणप्रिय असतात. म्हणून त्यांची कोमळता, सानंदता, निर्विकारता व अनुकरणप्रियता जेणेंकरून वाढत्या वयाबरोबर वृद्धिंगत होत जातील अशीच व्यवस्था ठेवणें सुशील व विचारी आईबापांचें मुख्य कर्तव्य आहे. प्रत्येक गोष्टीची सोत्कंड पृच्छा करून स्वतःचें समाधान करून घेणें व त्या समाधानाचा इत्यर्थ परिणाम रूपानें मनावर ठाम बिंबवून घेणें याचें नांव आत्मशिक्षण. या शिक्षणास आईबापाचे सहवासांत आरंभ होतो. खेळगड्यांत किंवा सहाध्यायी विद्यार्थ्यांत त्याचा संवाद रूपानें विकास होतो व गुरुपदेशानें त्यास स्थीरता येते. म्हणून मुलांचे आईबाप, खेळगडी, सहाध्यायी आणि गुरु शांत, सुस्वभावी, सदाचारी व करारी असून उलहासी असणें अवश्य आहे.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियं ।

प्रियंच नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥

म्हणजे सत्य व प्रिय भाषण करणें, सत्य खरें—पण अप्रिय वाटेल असें भाषण न करणें व प्रिय खरें—पण असत्य भाषण न करणें हा धर्म सनातन आहे.

एवम् सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पीडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥

याचा भावार्थ—परमेश्वर सर्व भूतांच्या ठिकाणी आहे हें जाणून ज्ञानी मनुष्यांनीं सर्व प्राण्यावर प्रीति करावी.

तुकाराम महाराज. म्हणतात:—

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ॥
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥

श्रीसमर्थ सांगतात कीं:—

बहुतांचे अन्याय क्षमावे । बहुतांचे कार्यभार करावे ॥
आपुल्या परी व्हावे । पारिखे जन ॥

शिवाय—

पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टं खेद मानूं नये ॥
समयीं धीर सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥

इतकेंच नव्हे तर—

अनित्यानि शरीराणि वैभवोनैव शाश्वतः ।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्म संग्रहः ॥

या ठळक ठळक उक्तींतील उदात्त तत्त्वे लहानपणापासूनच जर मुलांचे मनावर ठाम बिंबविलीं जाण्याचा त्यांचे आईबाप, पालक व गुरु यथाशक्ति प्रयत्न करतील तर बालकांच्या मनोभूमींत आत्म-शिक्षणाचा मजवूत पाया घातल्याचें यश त्यांना निःसंशय मिळेल. हरिश्चंद्र राजाचा मुलगा रोहिदास पुन्हाच्या तापांत भटकत असतां तो तृषाक्रांत झाला. हें जाणून आपल्या पाणपोईवर त्याचें लक्ष जावें, त्यानें तेथें थंडगार जलपान करावें व अशा रीतिनें मातापितराचें सत्व घालवून त्यानें आपणां स्वतःला करटें म्हणवून ध्यावें येवढ्याच केवळ उद्देशानें त्याचा छळ करणाऱ्या विश्वामित्रानें लाचवी माया निर्माण करून पाणपोयींतील बर्फासारखें थंड पाणी पिण्या-विषयीं रोहिदासाचें मन वळविण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला. पण आत्मशिक्षणामृताचें आकंठ पान केलेल्या रोहिदासाचा— आपल्या बापानें स्वप्नांत द्विजार्पण केलेल्या राज्यांत घोटभर सुद्धां पाणी प्यावयाचें नाही—हा जो बाणा तो त्यानें सहज सिद्धीस नेला !

हें फळ कशाचें ? केवळ आत्म्याला प्रकाशित करणाऱ्या मातापित-
रांच्या व सद्गुरुच्या सुशिक्षणाचें !

चांगुणें चिलयास हांक मारली व म्हटलें कीं:—

तुजलागीं खोळंबळला अतीत । माझ्या वाळा येई धांवत ॥

ऐसें ऐकतां अकस्मात् । बाळ आला धांवोनी ॥

हांक मारण्याचें कारण चांगुणें चिलयास सांगतांच तो काय
म्हणाला तें ऐका:—

बाळ बोले स्नेहेंकरून । हा देह म्यां केला शिवार्षण ॥

अतीत होतां तूम पूर्ण । उमारमण संतोषेल ! ॥

केवढा आत्मशिक्षणाचा व सत्संगतीचा जबर प्रभाव हा ? अतीथि
माझे मांस खावयाला मागतो असें चिल्या जाणत असूनही त्याचे
तोडून जी वरील धीरोदात्त वाणी निघते ती आत्मशिक्षणाचीच प्रचीति
किंवा प्रत्यक्षोदाहरण नव्हे काय ? यावरून आत्मशिक्षणाचे योगानें
कोणत्याही सत्कार्यासाठीं मुलांचेही मन किती तयार होतें
आणि प्रसंगीं तीं मरणासही कशीं तयार होतात याची
तेव्हांच कल्पना होईल. आणि एकदां मन तयार झाल्यावर कठीण
असें काय आहे ? तेव्हां अशा या आत्मशिक्षणाच्या योगानें विश्वा-
मित्रासारख्या तपोनिधीस व शंकररूपी अतीथिसारख्या जाज्वल्य व
कठोरहृदयी याचकास शेवटीं खालीं पहावें लागून त्यांचे मातापित-
रांस उच्चस्थानीं नेऊन बसविणें भाग पडल्यास नवल नाहीं.
सारांश, अशाच शिक्षणानें चित्ताची शांतता, अंतःकरणाची उदारता,
बुद्धीची विवेकता, व शरीराची आरोग्यता वाढत जाते. याच
शिक्षणानें तारुण्यांत बुद्धीचा व तीव्रोवर परिस्थित्यनुरूप अनेक सद्गु-
णांचा पूर्ण विकास होऊन कुटुंब, समाज व राष्ट्र यांची यथायोग्य-पण
अहेतुक सेवा करावयास सांपडते आणि याच शिक्षणानें वार्धक्यांत
खरी विश्र्वांति मिळून सच्चिदानंद स्वरूपांत पूर्णपणें लीन होतां येणें
शक्य असतें. आत्मोन्नति ती हीच व राष्ट्रोन्नतीचा खरा पाया तो हाच.

राष्ट्रोन्नतीला राष्ट्रीयशिक्षणाची अवश्यकता आहे. त्या उन्नतीचा जिवंत झरा आत्मोन्नतीपासून निचाला पाहिजे. आत्मशिक्षणाने ज्याचे मन उन्नत झाले आहे अशा छात्रवर्गास राष्ट्रीय शिक्षण देणे व त्यांत त्यांनी तरवेज होऊन त्यांचेकडून स्वजन्माचे सार्थक करविणे कठीण नाही. नुसत्या लेखनवाचनास शिक्षण म्हणत नसतात. त्याला शिक्षणाची छाया म्हटल्यास चालेल. ज्याचे योगाने मन उन्नत होते, सारासार विचारशक्ति वाढते, सदाचाराकडे प्रवृत्ति होते, स्वसामर्थ्याची कल्पना करता येते, व कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यांचेवर निष्कलंक प्रेम जडते ते खरे शिक्षण होय. ते अनुभवाच्या शाळेत मिळते. अशी शाळा आपलेकडे कोणी जरी अद्यापि काढली नसली तरी स्थितिपरत्वे ती प्रत्येकाचे घरीच असते अथवा प्रत्येक कुटुंब ही अनुभवाची शाळा आहे असे म्हटल्यास हरकत नाही. मात्र ती ओळखण्याचे ज्ञान अंगी लागते. हे ज्ञान शिक्षणपेटिकेचे कुलुप होय. कधी कधी ते दुसऱ्यांकडून आणावे लागते व कधी कधी त्याचा स्वतःलाच शोध करावा लागतो. त्यांत स्वतः मिळविलेल्या ज्ञानाची योग्यता अधिक असते. कारण ते अनुभविक असते. शिक्षणाने व ज्ञानाने व्यवहार सुलभ होते. आणि जीवनक्रम कांहींसा व्यवस्थित होतो इतकेच. बाकी ज्ञानपेटिकेची खरी गुरुकिल्ली विचार करण्यांतच आहे. खरे सुख, खरे स्वातंत्र्य व खरा उत्कर्ष कशांत आहे? काय केले असता हे प्राप्त होतील? आपले शत्रु कोण? मित्र कोण? संतसगतीची अवश्यकता किती आहे? परोपकार कां करावा? लोकप्रीति कां व कशी संपादन करावी? कुटुंब, समाज व राष्ट्र यांचे कसे उपयोगी पडावे? वगैरे गोष्टी साध्य करण्यास विचार, नेकी व दृढ निश्चयच लागतात. शिक्षणरूपाने ते ज्या विद्याळ्यांतून अगर संस्थांतून उपदेश अगर अनुभवद्वारां मिळतात त्यालाच राष्ट्रीयशिक्षण म्हणतात. भाषा, साहित्य, इतिहास, हुन्नर, कला, गणित, व्यापार,

कृषिकर्म, वेध, व्यायाम वगैरे राष्ट्रीय शिक्षणाचे अनेक प्रकार आहेत. त्या सर्वांत एकच मनुष्य सारखा तरवेज होणें नेहमीं शक्य नाहीं. म्हणून निरनिराळ्या विषयांत निरनिराळ्या व्यक्तींनीं पूर्ण प्राविण्य संपादन करून राष्ट्रोद्धारासाठीं सर्वांनीं स्वसंपादित ज्ञानाच्या, विचाराच्या व अनुभवाच्या फायद्यांचें एकीकरण करण्याची दक्षता घेणें अवश्य आहे. राष्ट्रीयशिक्षणाचे जे भिन्न विषय आतां सांगितले त्या प्रत्येक विषयाची निरनिराळी संस्था असणें विशेष फायद्याचें आहे. वैद्यकीय शाळांत जसा साहित्याचा रिघाव होऊं शकत नाहीं तद्वत् गणितशास्त्रांत भाषाशास्त्राची भेसळ उपयोगी नाहीं. अशा निरनिराळ्या संस्थांतून राष्ट्राचें हित होतें तेंच व्यक्तीचें हित म्हणजे आधीं राष्ट्र आणि मग व्यक्ति हें मुख्य तत्व मुलांचे मनावर ठाम बिंबविलें म्हणजेच त्यांचे ठिकाणीं जिवंत देशाभिमानाची व स्वातंत्र्यलालसेची स्फूर्ति निर्माण होते.

प्राचीन काळीं आमच्यांत अनेक महात्मे होऊन गेले. त्यांपैकीं वेद, पुराणें, काव्यें व इतिहास यांत जेवढ्यांचा उल्लेख आहे त्यांच्यातील शैलक्या रत्नांची स्तुतिस्तोत्रें आणि कीर्तिकवनें आम्ही अज्ञून गात आहों! व त्यामुळें आमचीं मनें अज्ञून तळीन होत आहेत! आणि अर्वाचीन काळींच महात्मे लोकांचा दुष्काळ पडावा, मृगजळासारख्या भासमान होणाऱ्या शिक्षणरूपी दीड हळकुंडानें थोडेसें पिवळे होऊन अधिकाराची खुर्ची टेकण्यास मिळाल्याबरोबर बहुतेकांनीं स्वतःला महात्मे समजण्याचा हंगाम यावा व त्यांची ती कृति बहुजन समाजास उपहासास्पद व्हावी याचें कारण काय? याचें कारण पूर्वीं आम्हांला खरें आत्मशिक्षण व खरें राष्ट्रीय शिक्षण मिळत असे. तें तात्पुरतें सुद्धां सांप्रत आम्हांला मिळत नाहीं. आणि जें मिळतें तें बहुतेक एकदेशी मिळतें म्हणूनच प्रस्तुतची ही

शोचनीय स्थिती आम्ही भोगीत आहो. ती आमची आम्हीच दूर केली पाहिजे आणि तसे करण्यांत सर्व आयुष्य जरी गेलें तरी त्यानें 'वेळेचें महत्व' कमी न होतां उलट तें अधिक वाढेल यांत संशय नाही. आत्मशिक्षणानें जर मन, विचार व आचार उन्नत होतात तर राष्ट्रीय शिक्षणानेही मनुष्य निश्चयी, देशाभिमानी, परोपकारी, धाडसी व आत्मसंयमी झालाच पाहिजे. प्रस्तुत आपणांला याच विरलतर गुणांची अपेक्षा आहे. म्हणून ते गुण साध्य करण्यांतच 'वेळेचें' खरें 'महत्व' आहे. तात्पर्य, मन आणि आरोग्य घडघाकट असल्यावर आम्हांला शिक्षणच जर पाहिजे असेल तर तें गुरुमुखानें आत्मशिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षणच पाहिजे.

४ सत्संग.

श्लोक.

सुसंगतिं सदां घडो, सुजनवाक्य कानीं पडो ।
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो ॥
संवंत्रिकमळीं दडो, सुरडितां हृदयानें अडो ।
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रिं जडो ॥

—मोरोपंत.

आत्मशिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षण यांचे भर्तीतून तावून सुलाखून निघाला म्हणजे मुळाला चांगली संगति असणें फार इष्ट आहे. चांगलीं मुलें, चांगल्या मुली, व चांगले खेळ यांतच तीं वाढलीं जाणें अवश्य आहे. कारण मानवी आयुष्यांत बाळपण फार महत्वाचें आहे. तें त्याच्या भावी आयुष्यरूपी टोलेजंग इमारतीचा पाया होय आणि हा पाया जितका मजबूत असेल त्या मानानें त्याची

पुढील इमारत व्यावर टिकेल. म्हणून मुलांस सत्संगतीत वाढविणे आईबापांचे कर्तव्य आहे. बालपणी मुलांची बुद्धि तीव्र असते, म्हणून ती खेळगड्यांचे व आईबापांच्या नित्यवर्तनक्रमाचे तेव्हांच अनुकरण करविते. यासाठी जेवढे चांगले असून औत्सुक्यजनक, आनंददायक असून हितावह, व उत्तेजक असून परिणामसुखदायी असेल तितक्याच्या बाहेर आपले मूल सहसा न जाईल अशी खबरदारी घेणे हेही आईबापांचे—विशेषतः आईचे—कर्तव्य आहे. म्हणून स्वतः आईने निरलस, उद्योगी, आनंदी, पापभीरु व सदाचरणी असणे फारच अगत्याचे आहे. कारण तिचाच लळा मुलाला विशेष असतो. शंभर शाळामास्तर एकीकडे व एक आई एकीकडे असे जॉर्ज हबर्ट म्हणतो. आई ही सुशिक्षणाची बोलती चालती प्रतिमा होय. शाळामास्तर हातांत छडी घेऊन मुलांस रागे भरून विद्या शिकवितात. सर्वच शिक्षक तसे करतात असे नाही. कांहीं शिक्षक फारच प्रेमळ, उदार, व विद्याव्यासंगी असतात. विद्यार्थ्यांशी त्यांचे वर्तन सरळ व प्रेमळ असते म्हणून विद्यार्थीही त्यांच्याशी तसेच—परंतु आदबीने वागतात. शिक्षक पढवितात तसे ते पढतात, वागवितात तसे ते वागतात, मनांत आलेल्या शंका त्यांस निर्भयपणे विचारतात व तेही त्या शंकांचे सुलभ रीतिने योग्य असे निरसन करून आपल्या प्रिय छात्रवर्गाची विद्याभिरुची अधिक प्रज्वलित करतात. सध्यां अशीच स्थिति चोहोंकडे असेल असे वाटत नाही. खऱ्या शिक्षणापेक्षां कोरड्या शिस्तीकडे लक्ष असणे हे आमच्या कोंवळ्या मनाच्या विद्यार्थ्यांचे दुर्दैव होय! परंतु आईची गोष्ट निराळी असते. तिचे शिक्षण तिच्या प्रेमळ वर्तनांत असते, छडींत नसते. आणि ते शिक्षण तिचीं मुले तेव्हांच ग्रहण करतात. म्हणून परिस्थित्यनुरूप आईवर, बापावर व पालकांवर केवढी जबाबदारी आहे हे वाचकांचे लक्ष्यांत येईलच. सारांश, सत्संगतीचे पायावर मुलाचे आयुष्याची

इमारत उभाळू लागली म्हणजे 'शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी' व्हावयाची हा सिद्धांत. बाळपण आईबापांच्या सत्संगांत गेलें व विद्याभ्यास, श्रवण, मनन आणि ब्रह्मचर्य हीं सद्गुरूचे सात्रिध्यांत राहिलीं म्हणजे बहुधां तो मुलगा गृहस्थाश्रमांतून मोठ्या दक्षतेनें पार पडण्यासारखा झाला म्हणून समजावयाला हरकत नाही. तथापि गृहस्थाश्रमांत सुद्धां त्याला सन्मित्रांची मोठीच अपेक्षा असते. असो. तेऱ्हां प्रस्तुतचें कालमान पाहतां मुलाचे आईबाप सुशिक्षित असणें अवश्य झालें आहे. केवळ बाप सुशिक्षित आहे आणि आईला त्या सुशिक्षणाचा गंधही नाही, तर कांहींच अर्थ नाही. सुशिक्षणाचा 'लिहितां वाचतां येणें' येवढाच संकुचित अर्थ घेऊन उपयोग नाही. कारण नुसतें 'लिहितां वाचतां येत' असून जर लेंकुरवाळ्या आईला सांसारिक धोरण नसेल व सत्संग म्हणजे काय याची जर तिला कल्पना नसेल तर तिच्या 'नुसत्या लिहितां वाचतां येण्याची' कांहींच किंमत होणार नाही. ज्यांपासून उत्तम शिक्षण मिळतें, नरदेहाचें सार्थक कशांत आहे हें ज्या योगानें स्पष्ट कळून येतें आणि 'वेळेचें महत्व' किती आहे याची ज्यामुळें ठाम कल्पना होते तेंच खरें सुशिक्षण होय. अज्ञान म्हणजे अशिक्षित बायकांस हें तत्व कळत नाही म्हणून त्यांचीं मुलें बहुतकरून त्यांच्याप्रमाणेंच आळशी, झोंपाळूं व करंटीं निघतात. पण सुशिक्षित आयांचीं मुलें तशीं बहुधां निघत नाहीत. सबब 'वेळेच्या महत्वा'ची योग्यता पूर्णपणें अंगीं बाणण्यास सत्संगाचीच अवश्यकता विशेष आहे. सर वॉल्टर स्कॉट हा वाग्देवीचा कंठमणी होण्यास कारण त्याची आई व यवनांच्या जुलमाचा प्रतिकार

१ नरदेहाचें सार्थक । कांहीं करावें आत्महित ॥

यथानुशक्त्या चित्तवित्त । सर्वोत्तमीं लावावें ॥

—श्रीसमर्थ.

करून श्रीशिवाजी महाराजांना मराठेशाहीची स्थापना करण्याची स्फूर्ति उत्पन्न करविण्यास मूळ कारण त्यांची मातोश्री जिजाबाई. म्हणून लहानपणीं मुलांना त्यांच्या मातांची सत्संगति व शिक्षण अवश्य आहे.' बडोद्याच्या महाराणी श्रीमती सौभाग्यवती चिमणाबाईसाहेब ह्या इ. स. १९०६

१ रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए., संपादक 'मुमुक्षु,' हे आपल्या 'मोरोपंताचे चरित्रांत' पृ. २१८ येथे असें म्हणतात कीं:—मदालसेची सुमाता म्हणून पंतांनीं फार योग्यता वर्णिली आहे. आयांना मुलाला सन्मार्ग शिकवायला किती उत्कृष्ट संधी असते? मदालसेची पुत्रशिक्षणपद्धति वाखाणतांना पंत म्हणतात (अ. ५ [मदालसा चरित्र]):—

स्तन पाजितां निजवितां हालवितां बाळकासि खेळवितां

दे बोध जो सदुर्लभ थोरांसि सहस्रकल्प मेळवितां ! ॥ १३ ॥

या आयेंत पंतांनीं सन्मातेचें किती मनोहर चित्र काढलें आहे! थोरांलाही हजारों वर्षांच्या ग्रंथाध्ययनानें, अवलोकनानें, व स्वबुद्धिसामर्थ्यानें जो धर्मनीति-बोध होणें दुर्घट आहे तो सन्मातेपासून बाळाला, तो स्तनधय आहे तेव्हांपासून सहजासहजी मिळतो! एका बाईनें एका प्रसिद्ध धर्मगुरुस एकदां विचारलें 'महाराज! मुलाला शिक्षण द्यावयाला कोणत्या वयापासून प्रारंभ करावा?' धर्मगुरूनें विचारिलें, 'बाई! तुमच्या मुलाचें वय काय आहे?' बाईनें मुलाचें वय चार वर्षांचें आहे म्हणून सांगितल्यावर तो आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला, 'काय? तुम्ही अद्याप आपल्यालेंकराला शिक्षण द्यायला लागला नाही? तर मग त्याच्या वयाचीं चार वर्षे फुकट घालविलोंत! मुलानें डोळे उघडून आईच्या तोंडाकडे पाहण्यास सुरवात केली कीं लागलीच त्याचे शिक्षणास प्रारंभ झाला पाहिजे!!' 'स्तन पाजितां, निजवितां, हालवितां, बाळकासि खेळवितां' आईला आपल्या मुलांना शिक्षण देतां येतें. जिजाबाईनें शिवरायाला वीररसाचें दूध केव्हां पाजलें? नेपोलियनला वीरधर्म शिकायला त्याच्या आईनें कोणत्या शाळेंत पाठविलें होतें? ज्ञानेश्वराला कोणत्या गुरुपाशीं रुक्मिणीबाईनें ठेविलें होतें? नेपोलियन कृतज्ञतेनें नेहमीं म्हणे कीं 'माझा मोटेपणा हा माझ्या आईच्या सुशिक्षणाचें फळ आहे.' अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांचा अध्यक्ष आडाम्स एकदां मुलींच्या शाळेंत बक्षिसें

सालीं कलकत्यास एके प्रसंगीं अध्यक्ष या नात्यानें असें म्हणाल्या कीं अज्ञानपर्णी मुलांच्या मनाला वळण आपण लावितों. गतकालीन इतिहासाची गोडी व त्याचा यथार्थ अभिमान त्यांचे ठिकाणीं आपण निर्माण करितों आणि आपल्या जुन्यापुराण्या ग्रंथवाचनाची अभिरुचीही आपणच त्यांना लावितों. मला वाटते या सुधारलेल्या (बंगाल) प्रांतांत ज्यांना सरस्वती प्रसन्न आहे अशा स्त्रिया बऱ्याच आहेत. त्यांनीं अनेक ग्रंथ लिहून मातृभाषेची सेवा केली आहे. परंतु सरस्वती देवीचा तसा प्रसाद आपणां सर्वास जरी नसला तरी आपल्या स्वतःच्या इतिहासाची व वाङ्मयाची गोडी आपल्या मुलांना व पोराबाळांना लावण्याची करामत आपले अंगीं खास आहे. आणि लक्षांत ठेवा कीं, आईच्या प्रेमळ शिक्षणाचा ठसा मुलाचे आयुष्यभर जसा त्याचे मनावर उमटलेला राहतो तसा तो इतर कशाच्यानेंही रहात नाहीं. आपल्या देशांत कर्ते स्त्रीपुरुष निर्माण करणें आम्हां आयांच्या हातचा मळ समजला पाहिजे. म्हणून आपण आयांनीं केवळ मातृभूमीच्या म्हणजे आपल्या आर्य मातेच्या सेवेसाठीं भावी कर्ते स्त्रीपुरुष होणाऱ्या आपल्या लहानग्या मुलाबाळांनां

(मा. पा. व. पु. चा.)

चाटतांना गहिंवरून म्हणाला कीं, 'माझ्या योग्यतेचें मूळ माझ्या आईनें मला बाळपणीं जें शिक्षण दिलें त्यांत आहे. तिनें जन्मापासून धर्माची व नीतिचीं तत्वे मोठ्या ममतेनें हंसत खेळत माझ्या मनावर बिंबविलीं होतीं म्हणूनच आज या मानाला मी पात्र झालों आहे.' जगांत जे जे थोर पुरुष झाले त्या सर्वांना थोर गुणांचें बाळकडू त्यांच्या आईनेंच पाजिलें होतें, असें इतिहासावरून दिसतें. अलीकडे धर्मनीतीचें शिक्षण शाळांतून मिळवें म्हणून कांहीं ठिकाणीं ओरड चालली आहे. शिक्षणाची वस्तुतः उत्कृष्ट शाला म्हणजे घर होय व त्यांतही मुलाचा स्वाभाविक गुरु म्हणजे त्याची आई होय. तिला मुलाला हांसत खेळत सर्वकाळ सुशिक्षण देतां येतें.

सुशिक्षण देणें अवश्य आहे.* सारांश, सत्संग असल्यावर आणि त्यांतच मुलें लहानाचीं थोर झाल्यावर तीं आयुष्याचें म्हणजे 'वेळेचें महत्व' जाणणार नाहीत असें कधीच होणार नाही. जगाचे टक्के टोणपे खाल्ल्यावर तींच मुलें मग इतरांस असें सांगूं लागतील कीं नाही हो! नाही; जगांत सत्संगाशिवाय कांहीं नाही. सत्संग नीतिमंदिर आहे. भवसमुद्रांतली नांव सत्संग आहे. स्वर्गद्वाराचा सुंदर रस्ता सत्संग आहे. आणि चिदानंदाचा खरा पाया सत्संग आहे. या सत्संगाचा एकदां लाभ झाला म्हणजे मग अमृताचीही गोडी त्यापुढें फिकी पडते. श्रीधरस्वामी म्हणतात—'सत्समागम रात्रंदिवस । तुच्छ सुधारस त्यापुढें'. एतावता सत्संगापासून सर्वच कांहीं चांगलें प्राप्त होतें. वामनांनींही म्हटलें आहे कीं "सत्संग काय वद मंगल देत नाही ?" आतां सर्वच मुलांस सुशिक्षित मातांच्या सत्संगतीचा लाभ घडतो असें नाही. वर्डस्वर्थला आई नव्हती पण एक धाकटी

* " We shape the minds of our children in their infancy and boyhood, we can inspire them with a love and legitimate pride in our past history, and we can create in them a taste for our modern literatures. I believe there are gifted ladies in this advanced Province who have written works which will live in the literature of the land. But all of us, who are without such high gifts—have the power to train our children in a love of their own history and literature; and believe me, the teachings of the nursery have a more lasting and durable influence through life than is generally supposed. The manhood and womanhood of India is our handi-work; let us mothers, train the future manhood and womanhood of India to the service of our country"—Extract from the Presidential speech of Her Highness the Maharani of Baroda at Calcutta, Decr. 1906. "

या उताऱ्यांतील प्रत्येक शब्द अमोल आहे असें म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाही.

बहीण होती. ती त्याचेपेक्षां दोन वर्षांनीं लहान होती. पण तिच्या सत्संगतीचा अत्युत्कृष्ट संस्कार त्याचे मनावर घडल्यामुळे तो पुढें मोठ्या योग्यतेस चढला. या बहिणीविषयीं तो एके ठिकाणीं असें म्हणतो कीं:-

She gave me eyes, she gave me ears.
And humble cares and delicate fears;
A heart, the fountain of sweet tears,
And love and thought and joy !

(भावार्थ)

श्लोक.

ती माझी भगिनी; जिनें मज दिली, ही दिव्यदृष्टी वळें ।
यन्मंजुप्रियभाषणीं श्रुतिस ह्या, कर्णस्व तें लाधलें ॥
'जेथें प्रेमविवेकहर्षसरिता वाहे अहोरात्र ते ।
माझ्या पुण्यवळें मिळे हृदय हो ! ह्या एकव्या मात्र तें ॥

—स्वकृत.

सुप्रासिद्ध साधु 'एकनाथ' महाराज यांना तर मातृसुख मुळींच नव्हतें. त्यांचा सर्व भार त्यांच्या आजीवर व आजोबांवर होता. ते भगवद्भक्त होते व त्यांच्याचजवळ ते लहानाचे मोठे झालेले होते. यामुळे संस्कार व अंकुर यांची गांठ पडून ते मोठ्याच योग्यतेस चढले. या प्रमाणें लहानपणींच दुर्दैवानें ज्यांच्या माता गत झाल्या पण जीं पुढें महत्योग्यतेस चढलीं, अशाही मुलांचीं कांहीं उदाहरणें सांपडतील. पण मुख्य मुद्याची गोष्ट ही आहे कीं, 'देह त्यागितां' ज्यांची 'कीर्ति मागें उरली आहे' अशा भाग्यवंतांच्या चरित्राची इमारत विचार करून पाहतां सत्संगतीच्या पायावरच उभारलेली आढळते. म्हणून मुलें सत्संगतीतच लहानाची थोर होण्याची त्यांच्या आईबापांनीं अथवा पालकांनीं खबरदारी घेतली पाहिजे, एकदां त्यांचे मनावर सत्संगतीचा पगडा बसला, तीपासून प्राप्त होणाऱ्या भावी सुखासंबंधानें

त्यांची खात्री झाली आणि सत्संगती हें वावूनकशी सोनें आहे असें त्यांना वाटूं लागलें म्हणजे तीं मुलें पुढें विचारी होतात, आपल्यापेक्षां योग्यतेनें व वर्तनानें थोर असतील त्यांना शरण जाऊन त्यांची संगत धरतात व तदनुरूप वर्तन करून कालांतरानें स्वतःला लोकादरास पात्र करून घेतात. समर्थ श्रीरामदास म्हणतात:—

जयासि वाटे, देव व्हावा । तेणें सत्संग धरावा ॥
सत्संगेविण देवाधिदेवा । पाकिजेत नाहीं ॥

मोरोपंत म्हणतात:—

आर्यां.

सत्संगर्मींच नाना दुःखार्थ तथापि चित्त रंगतसे ।
जलनिधितरंग वातें, सत्संगें उठति चित्तरंग तसे ॥
सत्संग असें म्हणतो, कीं ' जें बालक करील ' आ ' म्यां तें ।
द्यावें अमृत प्राशुनि, जें न पुन्हां आदरील आम्यातें ' ॥

तुकाराम म्हणतात:—

अभंग.

संताचिये गांवीं प्रेमाचा सुकाळ । नाहीं तळमळ दुःख लेश ॥
तेथें मी राहीन होऊनि गाचक । घालतिल भीक तेचि मज ॥
संताचिये गांवीं वरो भांडवल । अवघा विठ्ठल धनवित्त ॥
संताचें भोजन अमृताचें पान । करिती कीर्तन सर्व काळ ॥
संताचा उदीम उपदेशाची पेट । प्रेमसुखासाठीं देती घेती ॥
तुका म्हणे तेथें आणिक नाहीं परी । म्हणोनि भिकारी झालों त्यांचा ॥

अमृतराय म्हणतात:—

पद.

संतपदाची जोड । दे रे हरी ॥ १ ॥
संतसमागमें आत्मत्वाचा । सुंदर उगवे मोड ॥ १ ॥
सुफालित करुनी पूर्ण मनोरथ । पुरवि जीविचें कोड ॥ २ ॥
अमृत म्हणे रे हरिभक्तांचा । शेवट करिसी गोड ॥ ३ ॥

सारांश, संतसज्जन हे परीस होत. ते वाटेला त्या लोखंडाचे सोने करू शकतील. मात्र हे परिस कोठे आहेत व कसे आहेत याचा शोध करणारांनी मनाचा निश्चय करून मग त्यांच्या संगतीचा लाभ घेतला पाहिजे. कारण आरंभीं आरंभीं ही संगत किंवा हा सत्समागम सुखावह वाटत नाही. बहुतेक प्रसंगी तो कष्टमय असतो आणि कधी कधी तर तो पूर्ण कसोटीच घेतो. पण त्यांतूनही जे पार पडतात ते पुढे सत्समागमापासून होणाऱ्या खऱ्या सुखानंदास पात्र होतात. म्हणून सत्संगतीचे वाळकडू लहानपणीं आईबापांनी, विद्यार्थिदशेत गुरूंनी आणि तारुण्यदशेत सन्मित्रांनी पाजण्याचा क्रम ठेविला म्हणजे 'वेळेचे महत्व' काय असते व तिचा आपण उपयोग कसा करावा याचे कोडे त्यांस मुळीच पडत नाही.

सत्संगाच्या उलट कुसंगतीच्या परिणामदुःखाविषयीही दोन शब्द लिहिले असतां अप्रासंगिक होणार नाहीत. कुसंगति आरंभीं सुखावह वाटते परंतु परिणामी फार घातक होते. प्रत्येकावर झडप घालण्यास ती टपून बसलेली असते म्हणून ती सहज गळ्यांत पडते. ती गळ्यांत पडली तर सोडावीशी वाटत नाही. कारण तिचा पाशच तसा जबर असतो. जो कोणी खऱ्या हितबोधबुद्धीने तिचा त्याग करण्याविषयी त्याला नेहमीं सांगत असतो त्याला तो शत्रु वाटतो. जगांत जेवढे म्हणून अनीतीचे, जुलमाचे, दडपशाहीचे, व पापाचे प्रकार आहेत त्या सर्वांच्या मुळाशी कुसंगति सांपडेल. ह्या बयेचा प्रताप वर्णन करण्यास कोणीही समर्थ होणार नाही. साधुसंत, पुण्यशील, सदाचारी, परोपकारी व ईशभक्त स्त्रीपुरुषांवर संकटाचे पर्वत ज्या नराधमांनी पाडले आहेत त्यांची देवता कुसंगति होय. मोठमोठालीं स्वतंत्र राज्ये पारतंत्र्य गतेंत अथवा अवनतीच्या समुद्रांत जर कोणी फेंकून दिली असतील तर ती कुसंगति होय. लग्नाच्या नवऱ्याचा, पाठच्या भावाचा, जन्मदात्या आईबापांचा, साह्य

करणाऱ्या मित्रांचा, फार काय? पण प्रत्यक्ष पोटच्या पोराचा खून करणाऱ्या राक्षसांच्या चरित्रमूळाकडे पाहिलें तर तेथें कुसंगति दिसेल. साध्वी स्त्रिया व पुण्यशील पति यांच्या प्रेमांत बिघाड पाडून त्यांच्या संसारसुखाची माती करणारी जर कोणी कृत्या असेल तर ती कुसंगति होय. सारांश, चैतन्यरूपी परमेश्वराशीं बेइमान होऊन केवळ आत्मघात करणाऱ्या प्राण्याची अधिदेवता जर कोणी असेल तर ती हीच बया होय. पुण्यशील, विवेकी, आणि उदारधी या जगांत हिला जितके भितात तितके ते प्रत्यक्ष मरणासही भीत नाहींत. म्हणून हिच्या सावलीस कोणी उभें राहूं नये.* कुसंगतीचा पराक्रम केवढा आहे व तीपासून होणारे परिणामदुःख किती भयंकर आहे याची जर कोणाला कल्पना करतां येत असेल तर ती फक्त मनुष्यास होणाऱ्या पश्चात्तापांतच अंशतः करतां येण्यासारखी आहे. अवतरणांतर्गत 'सुसंगति सदां घडो' या सुंदर श्लोकांत कुसंगतीपासून होणाऱ्या दुःखाचें चित्र व्यंग्यार्थें करून किती नामी काढलें आहे हें एक खरा रसिकच जाणू शकेल. म्हणून कुसंगतीचा त्याग करून सत्संगाचा आश्रय करण्यांत नरदेहाचेंच अंशतः सार्थक आहे. प्रख्यात अनंतफंदी तर स्पष्ट शब्दांनीं असें म्हणतात कीं:—

पद.

लंडे गुंडे हिरसे तडू, ह्यांची संगत धरूं नको
नरदेहासी येडनि प्राण्या, दुष्ट वासना धरूं नको! ॥ धृ० ॥

* Place even a highest-minded philosopher in the midst of the daily discomforts, immorality and vileness and he will insensibly gravitate towards brutality. How much more susceptible is the impressionable and helpless child amidst such surroundings? It is not possible to rear a kindly nature sensitive to evil, pure in mind and heart amidst coarseness, discomfort and impurity.—Smiles' Character Ch.11.

भंगी चंगी बटकी सटकी, ह्यांच्या मेळ्यांत वसूं नको ;
 त्रिकूट वाट वहिवाट नसावी, धोपट मार्गा सोडूं नको ;
 संसारामधिं ऐस आपला, उगाच भटकत फिरूं नको ;
 चळ सालसपण धरुनि निखालस, बोला खरेव्या बोळुं नको ;
 परधन परनार यांस पाहुनी, चित्त भ्रमूं हें देउं नको ;
 अंगिं नम्रता सदां असावी, राग कुणावर धरूं नको ;
 भली भलाई कर कांहीं पण, अधर्म मार्गी शिरूं नको.

(चाल) माय बापावर रुसूं नको, दूर एकला वसूं नको ;
 व्यवहारामधिं फसूं नको, कधीं रिकामा असूं नको ;
 परि उलाढाली भलत्या सलत्या, पोटासाठीं करूं नको ; ॥ लंडे० ॥ १ ॥
 वर्म काडुनी शर्मायाला, उणें कुणाला बोळुं नको ;
 बुडवाया दुसऱ्याचा ठेवा, करुनि हेवा झटूं नको ;
 मी मोठा शाहणा धनाज्यहि, गर्वभार हा वाहुं नको ;
 एकाहूनि एक चढी जगामधिं, थोरपणाला मिरवूं नको ;
 हिमायतीच्या वळें गरिवगुरिवाला, तूं गुरकावुं नको ;
 दों दिवसांची जाइल सत्ता, अपेश माथां घेउं नको ;
 बहुत कर्जवाजारी होउनि, बोज आपला दवडुं नको ;
 जेहासाठीं पदर मोड कर, परंतु जांमिन होउं नको ;

(चाल) विडा पैजेचा उचळुं नको, उणी तराजु तोळुं नको ;
 गहाण कुणाचें डुलवुं नको, असल्यावर भिक मागूं नको ;
 नसल्यावर सांगणें कशाला, गांव तुझा भिड धरूं नको ; ॥ लंडे० ॥ २ ॥

असे सुंदर उतारे आणखी कितीही दिले तरी त्यांच्यानें रसिक वाचकांची कधींही तृप्ति होणार नाही. तथापि दिलेल्या उताऱ्यांवरून व्यक्तिमात्राचें त्याच्या स्वतःच्या संबधानें कर्तव्य काय आहे याची कल्पना अंशतः तरी करतां येईल अशी उमेद आहे.

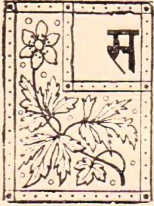
यावरून कोणाची संगत धरूं नये हें चाणाक्षांचे तेव्हांच लक्षांत येईल. साधु महाराज तुकाराम म्हणतात कीं:—

विपानें पकानें गोड कडूं झालीं । कुसंगानें केली तैसी परी
 भावें तुका म्हणें सत्संग हा बरा । कुसंग हा फेरा चौऱ्यायशीचा ॥

६ आयुर्व्यय.

सत्कर्म योगें वय घाल्वावें
सर्वां सुखीं मंगल बोलवावें ॥

—श्रीरामदास.

त्संगांत वाढलेल्या तरुण विद्यार्थ्यांचा आयुर्व्यय भलत्या रीतिने होणार नाहीं हें जरी खरें आहे तरी ह्या त्रिविध जगांत सर्वांचाच सारखा निभाव लागणें कठीण आहे. याचें कारण ह्या भवसमुद्रांत ज्या 'कुसंगतीच्या' छाटा खिदळत असतात त्या कोणावर कशा आदळतील याचा नेम नसतो. विचारी मनाला हिच्या सहवासांत शीण होतो. त्याला भजनपूजन घडत नाहीं. कर्तव्याचें स्मरण राहत नाहीं. मनाचें स्थैर्य नाहीसें होतें. त्याला संशयरूपी पिशाच जखडून टाकतें. तो मोठा छंदी निघतो. व आयुर्व्यय कसा करावा याचें त्याला भानही राहत नाहीं. मानवी आयुष्य व मानवीजन्म जागृतीसाठीं आहे. जो जागृति धारण करील तोच इष्ट फळ मिळवील. आजचें कर्तव्य आजच केलें पाहिजे. तें उद्यांवर टाकूं नये. कारण उद्यां किती अडचणी येतील हें कोणीही सांगूं शकणार नाहीं आणि त्या आल्या तर तें कर्तव्य तसेंच राहिल. तशांत आणखी एका घटकेनें काय होईल, याचीही कल्पना नसल्यानें दिवस रिकामा घालवूं नये. विश्रंतींत मनाला सुख, समाधान व प्रसन्नता पाहिजे असेल तर, आयुष्याचा म्हणजे वेळेचा सदुपयोग करणें अवश्य आहे. आजच्या एका दिवसाची किंमत उद्यांच्या दोन दिवसांपेक्षां अधिक आहे.

वेळेची किंमत जाणणारा मनुष्य आपल्या शब्दाची किंमत जाणतो व तो दुसऱ्याच्याही गैरसोईकडे नेहमीं लक्ष देतो. कामांत आळस किंवा हलसर्जापणा केल्यानें किती नुकसान होतें व तत्परता राखि-

ल्याने किती उपयोग होतो, याचा त्याला पुरा अनुभव असतो. कामांत अळंठळं केली व ते उद्यांवर ढकलले तर घोंटाळा झालाच म्हणून समजावे. म्हणून शहाणीं माणसें आपले काम ताबडतोब करितात आणि मूर्ख लोक आपले काम 'करूं सावकाश' असे म्हणतात ! कामांत चालढकळ केल्याने काम वाढते व त्याचा मग बोजा घाटतो.

एकादी वस्तु हरवली तर ती सांपडूं शकेल, आपल्या घरांतला एखादा जिनस चोरीस गेला तर त्याचा तपास लागून तो मिळूं शकेल, आणि कधी जाणून बुजून अथवा कधी अवश्य म्हणून खर्च केलेला पैसा आपण पुन्हां कमाऊं शकूं. परंतु एकदां खर्च केलेली किंवा मुद्दाम वायां दवडलेली वेळ पुन्हां परत मिळेल, असे कधीही घडणें नाहीं. म्हणून थोर थोर महात्मे आपले बहुमोल आयुष्य कधीही व्यर्थ दवडीत नाहींत. तुम्ही त्यांच्याकडे केव्हांही जा, ते कोणत्या ना कोणत्या तरी उद्योगांत असलेले सांपडतील. आणि जेव्हां ते मुळांच रिकामे बसलेले आढळतील, तेव्हां त्यांचें मन कोणत्या तरी गहन विचारांत असलेलें दिसेल. गहन विचारांत एकाग्र मन असणें ही एक प्रकारची तपश्चर्या आहे. तपश्चर्येनें परमेश्वर सुद्धां प्रसन्न करून घेतां येतो. पण त्याला अभ्यास पाहिजे. अभ्यासाला उद्योग लागतो, उद्योगाला किंवा कर्तव्य करावयाला 'वेळेचें महत्त्व' कळावें लागतें आणि इतक्या सर्व गोष्टीला कृतनिश्चय व आज्ञाधारकपणा यांचा पाया लागतो. म्हणून प्रत्येकानें आयुर्व्ययाचे कामीं फारच दक्ष राहिलें पाहिजे. राष्ट्राचा अभ्युदय घटकाभर एकीकडे राहो.

१ गेलेली घटिका पुन्हां परतुनी येणार नाहीं कधीं ।

हें जाणुनि तरी करा विबुध हो उद्योग नानावधी ॥

स्वकृत—कीर्तिमंदिर.

पण ज्याचा त्यानेच आपला अभ्युदय करून घेण्याचे मनांत आणले तर त्याचे पहिले कृत्य अथवा कर्तव्य आयुष्याचा सद्रचय करणे होय, एवढे जाणून जर तो तसे करू लागला तर, मग आणखी काय पाहिजे ?

आपण अव्यवस्थित राहिलो व तसे राहण्याची कोणाला संवय असली, तर त्याची केवढी हानि होते ती पहा: त्याला वाटते एका घटकेने काय होते ? पण काळ त्याच्या आयुष्यांतली तेवढीच घटका चोरतो, पुढे प्रहर चोरतो व नंतर दिवस चोरतो. ! हा रोजचा खर्च उर्फ काळाची चोरी त्याला आरंभी क्षुल्लक वाटत असेल. पण अशा रीतीने त्याच्या आयुष्याची किती तरी वर्षे व्यर्थ जातात, व त्याचा काळसमुद्र कसा कोरडा ठणठणीत पडतो याचा त्याने कधी विचार केला आहे काय ?

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थच साधयेत्

क्षणे नष्टे कुतो विद्या कणे नष्टे कुतो धनम् ?

प्रत्येक क्षण विद्याव्यासांगांत घातला तर विद्या तुम्हांस साध्य होईल आणि प्रत्येक कण जोडित गेला तर लक्ष्मी तुमच्या अंकित होईल. पण तेच 'क्षण' जर तुम्ही व्यर्थ घालविले आणि त्या 'कणा'ची उपेक्षा करित गेला तर विद्या आणि वैभवं तुम्हांला प्राप्त होतील काय ? नाही. कधी होणार नाहीत. यासाठी घडीने घडी साधली पाहिजे. पळाला जपले तर घटका फुकट जात नाही आणि घटका फुकट गेली नाही म्हणजे प्रहर कारणी लागलाच पाहिजे.

श्रीसमर्थ म्हणतात:—

शिक जांभई खोकला । तितुका काळ व्यर्थ गेला ॥

आस उच्छास नीयतो । तितुका काळ व्यर्थ जातो ॥

१ घडीने घडी सार्थकाची करावी

सदां संगती सज्जनाची धरावी.

—प्रनाचे श्लोक.

पात्या पातें न लागत । तितुकें वय व्यर्थ जात ॥
 लागे अवचित उचकी । तितुकें वय काळ लेखी ॥
 म्हणे राभीं रामदास । होतो आयुष्याचा नाश ! ॥ १ ॥

सारांश, आयुर्धनाचा जपून खर्च करणें फार कठीण आहे. म्हणून मनुष्याचे अंगीं नियमितपणा असणें जरूर आहे. नियमितपणाचें महत्त्व अजब आहे. ज्याचे अंगीं नियमितपणा असेल, त्याला वाटेल त्या धंद्यांत, उद्योगांत व कार्यांत यश येईल. नियमितपणानें मनाला शांति व सुख मिळते. आणि अनियमितपणानें मनाला तितकाच त्रास व असमाधान होतें. जो व्यवस्थित नसतो, त्याचे मार्गें सदां वाई असते. तो एकीकडे बोलतो, दुसरीकडे चालतो, आणि भलतीकडेच बहकतो ! याचें कारण नियमितपणा राखण्याचा अंगीं वकूव नसतांही पुष्कळांस अमुक ठिकाणीं अमुक वाजतां भेटण्याचें वचन द्यावयाचें आणि तें मोडण्याची वेळ आली म्हणजे आतांच वर सांगितल्याप्रमाणें त्याची धांदल व्हावयाची ! यासाठीं नियमितपणा अंगीं जडवून घेण्याचा प्रत्येकांनें प्रयत्न करावा. नियमितपणानें समाजावर किंबहुना राष्ट्रावर वजन पडतें. आपल्याकडे असे महात्मे कै० रा० सा० विश्वनाथ नारायण मण्डलीक व इंग्लंडांत मुख्य प्रधान धी राइट ऑनरेबल सर विल्यम ग्लॅडस्टन होऊन गेले. या पुरुषांच्या नित्यक्रमावरून कित्येक लोक आपलीं घड्याळें लावीत असत, असें म्हणतात ! नियमितपणानें वागणारे पुरुष इतरांसही स्वतःप्रमाणें करून सोडतात. कारण त्यांचा वर्तनक्रम पाहून त्यांकडे येणारेजाणारेही आपोआप त्यांचेंच अनुकरण हळू हळू करतात. नाही तर नियमितपणानें वागणारांशीं त्यांच्याशीं संबंध ठेवूं इच्छिणारांचें अगर त्यांचे मार्फत आपलें काम करवून घेणारांचें कधींच पटावयाचें नाही. म्हणून त्यांना नियमित झाल्याशिवाय अथवा या करारी लोकांच्या वेळेवर हजर झाल्याशिवाय गत्यंतर नसतें.

न बोलतां, न चालतां अथवा न शिकवितांही ज्याचा प्रभाव सामान्य जनावर पडूं शकतो, त्या नियमितपणाचें वर्णन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. सारांश, अमुक वेळीं अमुक गोष्ट करावयाची अथवा अमुक वेळीं अमक्याला भेदावयाचें एकदां ठरलें म्हणजे तें करणें नियमितपणारूपी सावकाराचें देणें समजून त्या देण्याची तेव्हांच फेड केलेली बरी. आणि असाच करारीपणा प्रत्येक गोष्टींत जो ठेवील तोच 'वेळ' म्हणजे काय, हें समजून आयुष्याचा पुढील बिकट मार्ग सुगम करील.

सांप्रत कालीं मनुष्याचा आयुःक्रम अजिबात बदलला आहे. एक शूद्र खेरीजकरून उद्योगधंद्यांच्या मानानें ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य अगदीं एक झालेले आहेत, म्हटलें तरी चालेल. फार काय? पण म्लेंच्छ जे परकीय त्यांच्याही मांडीशीं मांडी लावून बसल्याखेरीज बहुतेकांचें चालेनासें झालें आहे! कारण व्यवसाय जरी भिन्न असले तरी ज्याअर्थी तिन्ही वर्णांतील बहुतेक सर्वच लोक पोटाचे व्यवसाय करूं लागले आहेत आणि व्यवसायांखेरीज कोणाचेंही पाऊल पुढें पडेनासें झालें आहे, त्याअर्थी सर्वच व्यवसायबंधु होत चालले आहेत असें गृहित धरून चालणें भाग आहे. तेव्हां अशा परिस्थितींतील मुख्य गोष्ट "आयुर्व्यय" तो कोणीं कसा करावा हें ठोकळ मानानेंच सांगणें बरें. पण योग्यताभावीं ती योग्यता वळेंच अंगीं आणूं पहाण्यापेक्षां महाजनांचाच आश्रय करणें बरें. समर्थ म्हणतातः—

* प्रातःकालीं उठत जावें । प्रातःस्मरण करावें ।

नित्यनेमें स्मरावें । पाठांतर ॥

मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट ।

बाष्कळपणाची वटवट । करूंची नये ।

* This morning, like the spirit of a youth,
That means to be of note, begins by times.

—Shakespeare.

धूतवस्त्रं घालात्रीं पिबून । करावें चरण क्षालन ॥
 देवदर्शन देवतार्चन । यथासांग ॥
 कांहीं फळाहार घ्यावा । पुढें व्यवसाय करावा ॥
 लोक आपला परावा । म्हणत जावा ॥
 सुंदर अक्षर ल्याहावें । स्पष्ट नेमस्त वाचावें ॥
 विवर विवरोनी जाणावें । अर्थांतर ॥
 नेमस्त नेटकें पुसावें । विशद करून सांगावें ॥
 प्रत्ययेवीण बोलावें । तेंचि पाप ॥
 सावधानता असावी । नीति मर्यादा राखावी ॥
 जनास मानेल ती करावी । क्रिया शुद्ध ॥
 आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण ॥
 सर्वदां प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ॥
 बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें ॥
 वियोग पडोंचि न थावे । कथेमध्ये ॥
 जैसे बोलणें बोलावें ॥ तैसेचि चालणें चालावें ॥
 तरी महंतलीला स्वभावां । अंगीं वाणे ॥
 सांग महंती संगीत गाणें । तेंथें वैभवास काय उणें ? ॥
 नभामार्जी तारांगणें । तैसे लोक ॥

श्रीधरस्वामींचीही वाणी अशीच श्रवतेः—

श्रुति स्मृति पुराणोक्त पाही । धर्मनीतिं वर्तत जाई ॥
 मातापिता गुरुपार्यां । निष्ठा असूं दे सर्वदां ॥
 गो भू देव प्रजापालन । सर्व भूतीं पहावा उमारमण ॥
 वणाश्रम स्वधर्माचरण । सहसाही न सांडावें ॥
 विचार केल्या वाचोनियां । सहसा न करावी आणकिया ॥
 मार्गें पुढें पाहूनियां । शब्द बोलावा कुशलत्वे ॥
 काळ कोण मित्र किती । कोण द्वेषी शत्रु किती ॥
 आय काय खर्च किती । पहावें चित्तीं विचारूनियां ॥
 ज्या पंथें गेले विद्वज्जन । आपण जावें तोचि पंथ लखून ॥
 मातापितायतिनिंदा जाण । प्राणांतींही न करावी ॥
 परीपकार करावा पूर्ण । परपीडा न करावी जाण ॥
 करावें गोब्राह्मणरक्षण । सत्य सुजाण म्हणती त्या ॥
 सुरत निद्रा भोजन । येथें असावें प्रमाण ॥
 दान, सत्कर्म, अभ्यास, श्रवण । आळस येथें न करावा ॥

अति विद्या, अति मैत्री । अति पुण्य, अति स्मृति ॥
 उत्साह, धैर्य, दान, धृती । वर्धमान असावीं ॥
 नराची शोभा स्वरूप पूर्ण । स्वरूपाचें सद्गुण आभरण ॥
 गुणाचें अलंकार ज्ञान । ज्ञानाचें भूषण क्षमाशांति ॥
 कुल, शील, विद्या, धन । राज्य, तप, रूप, यौवन ॥
 या अष्टमदें करून । मन भुलें न यावें ॥

या सुंदर आरशांत जे कोणी आपल्या वर्तनाचें प्रतिबिंब सावकाश पाहून त्यांत दिसून येणाऱ्या दोषांस हद्दपार करतील तर त्यांनीं मात्र आपला 'आयुर्भय' चोख ठेविला असें सर्व कवळ करतील. पण रोजचें रोज आपलें आयुष्य किती कमी होत जातें, याचा विचार न करतां 'आतां किती वाजले ?' एवढ्याच बुद्धीनें जे आपल्या खिशांतील सुंदर घड्याळें काढून त्यांत 'वेळ' पाहतात, त्यांची फक्त कीवच करावी असें वाटतें. कारण घड्याळांचा खरा उपयोग फार निराळा आहे. सध्यां ज्याच्या त्याच्या खिशांत घड्याळें असून त्यांचे सुंदर छेडे मोठ्या ऐटीनें बाहेर सोडलेले अथवा लोळत असलेले दिसतात खरे, परंतु ज्या उद्देशानें तीं घड्याळें तयार करण्यांत आलीं व ज्या उद्देशानें तीं मुळींच उभंत न घेतां 'टिक टिक'च्या रूपानें—

“काळ जातो क्षणक्षणां । मूळ येईल मरणा ॥
 काहीं धांवाधांव करी । जंव मृत्यु आहे दुरीं ॥
 देह आहे जाईजिणें । भुललासी कोण्या गुणें ॥”

तसेंच आणखी—

“अंतकाळ येतो येतां । तेथें न ये चुकवीतां ॥
 अकस्मात लागे जावें । काहीं पुण्य आचरावें ॥”

याप्रमाणें आमच्या कानांशीं नित्यशः ओरडत असतात; तो उद्देश म्हणजे आयुष्याचा सद्गुण करणें. कितीकांचे हांतून सिद्धीस जात असेल व कितीकांचा 'आयुर्भय' सुवरत असेल याचा वाचकांनींच

विचार करावा. तथापि सद्यःस्थिति पाहतां घड्याळाचा खरा उपयोग करणारा आमच्यामध्ये हजारांत—लाखांत एखादाच, असे म्हणण्यास हरकत नाही ! तरी सुद्धां घड्याळावांचून ज्यांचे चालत नसेल यांनी सुप्रसिद्ध बेंजामिन फ्रांक्लीनचा पुढील नित्यक्रम पहावा:—

‘सकाळीं निजून उठतांच मनाला पहिला प्रश्न—“ आज आपले हांतून कोणते सत्कृत्य होण्यासारखे आहे ? ”

तास ६ ते ८—स्नान, पोषाख व ईशस्तवन. दिवसाचा कार्यक्रम व तो पार पाडण्याचा निश्चय. चालू विषयाचे मनन. फराळ.

तास ८ ते १—उद्योगधंदा.

„ १ „ २—वाचन, हिशेब व भोजन.

„ २ „ ८—उद्योगधंदा.

„ ८ „ ११—जेथील वस्तु तेथे ठेवणे. गव्हा गोष्टी, मनोरंजन व भोजन. दिवसांतील कार्यक्रमाचा हिशेब. ईशस्तवन.

„ ११ „ ६—सोप.

वर सांगण्यांत आलेच आहे कीं, हा नित्यक्रम बेंजामिन फ्रांक्लीनचा आहे. तेव्हां तो अमेरिकेंतील रीतिरिवाजास अनुसरून असल्यास नवल नाही. तथापि आमच्या वाचकांनी तात्पर्याकडे नजर देऊन जर स्वतःच्या परिस्थित्यनुसृत्याचा उपयोग करून घेतला तर त्यांत त्यांचा फायदाच होईल. इतकेंच नव्हे तर याच महापुरुषाच्या ज्या कांहीं गोष्टी व मते ठरल्यासारखी असत त्यांकडेही जर त्यांनी विचारपूर्वक पाहिले आणि तदनुसृत वागण्याचा परिपाठ ठेविला तर ‘दुधांत साखर’ पडल्यासारखी होईल. त्या गोष्टी ह्या—

- १ आहार बेताचा असावा.^१
- २ भाषण थोडें, हितकर व गोड असावें.^२
- ३ ज्या वेळीं जें करावयाचें त्याच वेळीं तें करणें.^३
- ४ विनाकारण खर्च न करणें व प्रसंगविशेषीं करणें भाग पडल्यास शिल्लक ठेवून करणें.^४
- ५ वेळेचा दुरुपयोग न करणें.^५
- ६ विश्वासघात न करणें.^६

१ अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोक विद्विष्टं तस्मात्तत्परि वर्जयेत् ॥—मनु.

भावार्थ—“ अति भोजन हें आरोग्य व आयुष्य यांची हानि करितें व तें इतर प्रकारांनीं मनुष्याच्या उत्कर्षास विघातक आहे म्हणून तें वर्ज्य करावें.”

(अ) लोलुपता काय निद्रेशीं जिंकावें । भोजन करावें परिमित
—तुकाराम.

२ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं स्वाध्यायसज्जपः

मानसं चित्तसंशुद्धिमौनमात्मविनिग्रहः—भगवद्गीता.

(अ) स्वयें सर्वदां नम्र वाचे वदावें ।

मना सर्व लोकांस रे नीववावें ॥—मनाचे श्लोक.

३ गतुकालावरिं साक्षात्, परमेशाची न शक्ति चालतसे ।

जें घडलें तें घडलें, मम घटिका मज मिळून गेलि असे ॥

नाधरकृत भाषांतर—ड्रायडन.

४ तुका म्हणे अजुनि तरी । उरलें तें जतन करी ॥ —तुकाराम.

५ क्षणक्षणा हाची करावा विचार । तरावया पार भवसिंधुं ॥

नाशवंत देह जाणा रे सकळ । आयुष्य खातो काळ सावधान ॥

—तुकाराम.

६ हे तों राक्षस जे स्वकार्यविपर्यो अन्यार्थ विध्वंसिती

जे का व्यर्थ परार्थहानि करिती ते कोण कीं दुर्मती ? ॥—वामन.

(अ) कपट कांहीं एक । नेणें भुलवायाचे लोक ॥—तुकाराम.

७ दुसऱ्यावर अपकार न करणें. झाल्यास त्यावर उपकार करणें.^७

८ अतिप्रसंग न करणें व दुसऱ्यानें जरी आपलें नुकसान केलें तरी तें विसरणें.^८

९ शरीर,* वर्तन,[†] मन‡ व वस्त्र नेहमीं स्वच्छ ठेवणें.^९

१० हलक्या गोष्टीनें आपलें मन दुखवून न घेणें आणि जी हानि अथवा गोष्ट व्हावयाचीच तिचा खेद न करणें.^{१०}

११ परमेश्वरास नेहमीं शरण जाणें.^{११}

ह्याचप्रमाणें धी आनरेबळ मि. स्टीफन् अॅलन यांचींही कांहीं बोधवाक्यें आपल्या हृत्पटलावर कोरून ठेवण्यासारखीं आहेत. तीं हीं:—

७ बरें तें या देहीं महिवारिं कडेलोट करणें

महा सर्पाच्या कीं वदनिं तरि हा हात धरणें ।

उडी कीं वन्हींत त्वरित तरि घालनि मरणें

जळो तें जें लोकीं त्यजुनि निज सच्छील फिरणें ॥—वामन.

(अ) मना, चंदनाचे परी त्वां सिजावें

परी अंतरीं सज्जना नीववावें !—मनाचे श्लोक.

८ वनीं विलसती बहू विविध वृक्ष चोहींकडे,

तयांत मज चंदनासम न एकही सांपडे;

जयास न दिलीं फळें न कुसुमें हि दैवें जरी,

शरीर सिजवूनि तो तरि परोपकारा करी !—पद्मरत्नावली.

९ * शरीमाद्यं खलु सर्वसाधनम्—श्रीकालिदास.

† जणें वाढे अपकीर्ति । सर्वार्थीं तें त्यजावें ॥—तुकाराम.

‡ मन करा रे ! प्रसन्न । सर्व सिद्धीचें कारण ॥—कित्ता.

१० कर्णीं दुष्ट कठोर शब्द पडती तें दुःख मानूं नको

भोगें दुःखसुखादि सारुनि निजानंदास भंगूं नको.—नारायणबोवा.

११ सर्वसंग परित्यज्य, मामेकं शरण व्रज.—भगवद्गीता.

- १ वचनांत फारसें गुंतूं नये.
- २ नेहमीं खरें बोलावें.
- ३ परनिंदा करूं नये.
- ४ सत्संग धरावा.
- ५ कर्तव्य मर्यादित असावें.
- ६ नशीबावर हवाला ठेवून बसूं नये.
- ७ मादक पदार्थ सेवूं नये.
- ८ सद्वर्तन सर्वांत श्रेष्ठ होय.^१
- ९ आपलें रहस्य आपलेजवळच ठेवावें.
- १० उसनवारी म्हणजे कर्ज करूं नये.
- ११ बायकोचें पोट भरण्याइतकी योग्यता आल्याखेरीज लग्न करूं नये.
- १२ दैवाची अनुकूलता दिसली तरी वाईनें श्रीमंत होण्याची हांव धरूं नये.^२
- १३ आद्यांपेशां खर्च कमी करावा. व तारुण्यांतच दोन पैसे मार्गे टाकावे (सांचवावे).^३

१ अमृताचीं फळें अमृताची वेली । तेचि पुढें चाली बिजाची ही ॥
ऐशियांचा संग देखीं नारायणा । बोलावा वचना जयाचीया ॥

—तुकाराम.

२ दैवें भाग्य आलिया थोर । त्याचा गर्व न धरावा अणुमात्र ॥
एकदांच गेलें समग्र । कदां धीर न सोडावा ॥ १ ॥

—श्रीधर.

३ आय काय खर्च किती । पहावें चित्तीं विचारूनिया ॥

—श्रीधर.

(अ) जलबिंदु निपातेन क्रमशः पूर्यते घटः

“ पाण्याचा एक एक थेंब पडूनहि घागर भरते ”

१४ भलतीकडे मनाचा ओढा उपयोगी नाही. आत्मसंयमन करावे.^४

१५ थोडथोडी कां होईना? पण शिल्लक ठेवावी. हळूहळू तीच मोठी होते.

१६ सत्संग व सभ्यपणा पुण्यमंदिराचे खांब होत.^५

१७ विषडविल्याखेरीज आपलें वर्तन विषडत नाही.

१८ दुसऱ्यानें आपल्यास नावें ठेविलीं तर त्याला आपण आपल्या सद्द्वर्तनानें लाजवावे.

१९ निजतांना दिवसाचे कामाचा विचार करावा.

२० आळस टाकावा. हातानें चांगलें काम होत नसल्यास निदान मन तरी चांगऱ्या कामीं लावावे अथवा सुविचारांत गुंतवावे.

येवढ्यावरून 'आयुर्व्यय' कसा करावा हें ज्यांचें त्याला सहज कळण्यासारखें आहे.

४ होऊं नको कांहीं या मना आधीन । नाइके वचन याचें कांहीं ॥

—तुकाराम.

५ आचाराद्भवते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ॥

आचाराद्भनमक्षय्यमाचारो हंत्य लक्षणम् ॥ १ ॥

—मनु.

भावार्थ—“सदाचारानें मनुष्यास आयुष्य, संतति, धन हीं प्राप्त होतात; क अशुभ गोष्टींचा नाश होतो.”

७. कर्तव्य.

श्लोक.

दे दान गुप्त, उपकार करी न बोले,
मानी प्रमोद जरि मान्य घरास आले,
दावी न गर्व त्रिभवें, गुण घे पराचे,
खड्गाप्रतुल्य विषम व्रत हें भल्याचें.

—वाचन.

आर्या.

संसार दों दिसांचा, यश जोडी जो कुलीन तोचि तरे ।
ध्यावें वरें म्हणोनि, स्वपरमुखी हें कुलीनतोचित रे ॥
सुकृतातेंचि स्मरति, न कुकृतातें, याचि साधुरीतीची ।
रुचि रसिकां न सुधेची, कीं केवळ अल्प माधुरी तीची ॥

—मोरोपंत.

‘कर्तव्य’ या शब्दाची व्याप्ति मोठी आहे. या पृथ्वीच्या पाठीवर जितके लोक आहेत, त्या सर्वांचीं कर्तव्यें त्यांच्या परिस्थित्यनुरूप वेगळीं वेगळीं आहेत. तथापि, धर्माचीं तत्वे जशीं स्थूल असून तीं सर्व-काळीं सर्व ज्ञातींच्या सुज्ञ मनुष्यांस मान्य असतात, तद्वत् राष्ट्रीय कर्तव्य अथवा त्याचीं तत्वे सुद्धां बहुतेक सर्वास सारखींच मान्य असतात. उद्योग करणें म्हणजे ‘कर्तव्य’ नव्हे. उद्योग करणें हा मनुष्यस्वभाव आहे. ज्याचें त्यानें पोट भरणें व परिधान करण्यासाठीं चांगलीं चांगलीं वस्त्रें खरेदी करणें याला सुद्धां कोणी पाहिजे असल्यास उद्योग म्हणूं शकेल. पण कर्तव्य नाहीं. आपले स्वतःचे बरोबर जो दहांचें पोट भरील आणि स्वतः प्रमाणेंच कुटुंबांतील इतर माणसांचा जो परामर्ष घेईल तो मात्र आपलें कर्तव्य करील. महा पूर आलेल्या नदीचे कांठीं एक अट्टल पोहणारा बसलेला आहे व पलीकडे

एक अनाथ मनुष्य बुडत आहे. तेव्हां त्या 'बुडत्यास हात देणे' हें त्या पोहणाराचें कर्तव्य आहे. नदींत नुसतें स्नान करून घरीं जाणें त्याचें कर्तव्य नव्हे. शाळेंत जाऊन विद्याभ्यास करणें, कारखान्यांत जाऊन कलाकौशल्यांत प्रवीण होणें, दुकानावर बसून विक्री करणें अथवा एकाद्या ऑफिसांत जाऊन खरडे घासणें वगैरेंस 'उद्योग' म्हणतां येईल. परंतु विद्वान् होऊन अहेतुक बुद्धीनें विद्यादान करणें, कल्पक शिल्पी होऊन अनेक कारागीर तयार करणें, व्यापारधंद्यांत शिरून देशांतील उद्योगधंदे वाढविणें आणि कचेरींत खर्डे घाशांत असतांही कैलासवासी न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानड्यांसारख्यांचा किता गिरविणें, हें त्या त्या परिस्थितींतील लोकांचें 'कर्तव्य' आहे. भर्तृहरि म्हणतो:—

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः करुणापराणाम्
परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥

भावार्थ—शास्त्रांच्या श्रवणानेंच कान शोभतात, कुण्डलांनीं शोभत नाहींत. धर्मानेंच हात शोभतात. कंकणानें शोभत नाहींत. आणि दयाशील मनुष्याचें शरीर परोपकारानेंच शोभतें; चन्दनाच्या उयीनें शोभत नाहीं !

येथें कानाचें कर्तव्य श्रवण करणें, हाताचें कर्तव्य काम करणें आणि शरीराचें कर्तव्य परोपकार करणें आहे. या त्यांच्या कर्तव्यानें त्यांस विशेष शोभा येते व अवश्य तें कार्यही होतें. असें जरी आहे तरी कानाचें कर्तव्य शास्त्रश्रवण, हाताचें कर्तव्य धर्म व शरीराचें कर्तव्य परोपकार आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

त्याचप्रमाणें कुटुंबें, समाज आणि प्रांत हीं ज्यांवर अवलंबून असतात, त्यांचीही कर्तव्ये निरनिराळीं असतात. इतकेंच नव्हे तर

प्रत्येक व्यक्तीच्या मामें तिच्या परिस्थितीस अनुसरून कर्तव्य हें लागलेलेंच असतें. जेव्हां राष्ट्रावर एखादें संकट येतें तेव्हां सर्व प्रकारच्या कर्तव्यशील लोकांचें लक्ष्य तें निवारण करण्याकडे लागलेलें असतें. कारण राष्ट्राच्याच उन्नतीवर व अवनतीवर व्यक्तिमात्राची उन्नति व अवनति अवलंबून असते. म्हणून राष्ट्रीयसंकट निवारण्याची ज्यांचेवर विशेष जबाबदारी असते त्यांचेकडे त्या राष्ट्राचें—किंबहुना सर्व जगाचें लक्ष्य लागून राहतें. आणि अशा वेळीं जो तें संकट तत्परतेनें टाळतो तोच आपलें कर्तव्य बजावितो व सर्व जग त्याची वाहवा करतें.

आपल्या देशाची सद्यःस्थिति मोठी उद्वेगजनक आहे. तत्संबंधानें विविधज्ञानविस्तारकर्ते एके ठिकाणीं असें म्हणतात कीं हिंदुस्थान देशांतलें “लोकांस परकीय लोकांनीं जिंकलें आहे; त्यांच्यांतलें राज्यबळ नाहीसें झालें आहे; ज्यांचे पूर्वज हत्तीच्या अंबान्यांत बसत होते, त्यांच्या हातांत उलट्या अंबान्या आल्या आहेत; ज्यांच्या घरांत सोन्याचा धूर नेहमीं निघत होता, ते अन्नास मोताद झाले आहेत; परदेशांतले कारागिरीचे पदार्थ या देशांत येऊन स्वस्त मिळूं लागल्यामुळे या देशांतल्या कारागिरांचा न्हास होण्याची वेळ आली आहे; लोकांतलें त्राण नाहीसें होत चाललें आहे; सर्व प्रकारचे व्यापार परकीयांनीं व्यापिले आहेत; उदर भरणासाठीं परकीयांच्या तोंडाकडे पहात बसण्याची वेळ आली आहे; स्वधर्माचा विचका झाला आहे; स्वतंत्रतेच्या पाठीमार्गे लपून पाहिजे त्यानें पाहिजे तें करावें, असें चाललें आहे; मद्यपानादि दुर्व्यसनांचें पाऊल दिवसेंदिवस पुढें आहे; एकी कशी ती मुळींच नाही; परस्परांच्या प्रेमाच्या नांवानें शून्य; खरा स्वदेशाभिमान नाही; खरा जात्यभिमान नाही; खरा सत्याभिमान नाही; अशी स्थिती प्राप्त झाली आहे. ही जर

अशीच वाढत गेली, तर कांहीं काळानें ह्या राष्ट्राची राष्ट्रता नाहीशी होऊन लोक अवर्णनीय दुःखांत बुडून जातील, आणि हिंदुस्थान हें राष्ट्र पूर्वी कधी नव्हतें, असें पुढील प्रजेस वाटूं लागेल, ही स्थिति खरोखर अत्यंत शोचनीय आहे. ज्या राष्ट्रामध्ये आपण निर्माण झालों आहों, त्या राष्ट्राची अशी भयंकर स्थिति आपण डोळ्यांनीं पहावी आणि ती सुधारण्याचा यथाशक्ति कांहींच प्रयत्न न करावा, ही गोष्ट विचारशील पुरुषांस अत्यंत लज्जास्पद आणि हृदयभेदक होय. अशा प्रसंगी आपल्या देशाच्या संबधानें आपलें कर्तव्यकर्म काय आहे, हें लोकांस चांगलें कळलें पाहिजे, आणि तें करण्याविषयी त्यांनीं आपल्या इतर फायद्याकडे दुर्लक्ष करून आपली पराकाष्टा केली पाहिजे. १”

आतां हीं कर्तव्यकर्म त्यांनीं कशीं करावीं याचें दिग्दर्शन येथें करण्यापेक्षां त्यांचा विचार ज्याचा त्यानें आपल्या स्वतःशीं करावा हें बरें. कारण मनुष्यमात्र—विशेषतः विचारशील प्रत्येक सदृहस्थ हा राष्ट्राचा अंश आहे. आणि त्यानें प्राप्त स्थितींत राहून आपलें कर्तव्य चोख बजाविलें म्हणजे अवघें राष्ट्रही कर्तव्यतत्पर होऊन राहिल हें सांगणें नकोच. आपल्या राष्ट्रांत अनेक जाति, धर्म, व मते असल्यामुळें सर्व विचारशील गृहस्थांचीं मते एकाच प्रकारचीं असूं शकणार नाहीत हें खरें. परंतु आपल्या देशाचें सद्यस्थितिदर्शक वर जें हृदयद्रावक वर्णन दिलें आहे त्यानें विव्हल होऊन जाणार नाहीं असा एकही देशाभिमानी पुरुष सांपडणार नाही. तें वर्णन जरी २०१२५ वर्षीपूर्वीचें आहे तरी तेंच आजलाही आपल्या देशाला बहुतेक लागूं पडतें. हें कर्तव्यकर्मपराङ्मुखतेचेंच द्योतक आहे! तथापि ती स्थिति नाहीशी करून आपल्या देशाला ऊर्जितावस्थेस

आणण्याचे कामीं जी योग्य दिशा ठरेल तींत मात्र सर्व जातीच्या, सर्व धर्मांच्या व सर्व मतांच्या कर्तृत्ववान् पुरुषांचें ऐक्य होणें संभवनीय आहे, व त्या दिशेनें प्रस्तुत प्रयत्नही कोठें कोठें चालूं आहेत. असें आहे तरी विषयपूर्ततेसाठीं कर्तव्याची सामान्य दिशा आमच्या साधुसंतादि वंदनीय पुरुषांनीं जी चालून दिली आहे तिचा व्यक्तिमात्रासाठीं तात्पुरता तरी उल्लेख करणें अवश्य आहे. ही चालून दिलेली आखणी सामान्यतः सर्व लोकांस सर्वकालीं उपयोगीं पडेल अशीच आहे.

मोरोपंत म्हणतातः—

भृतीं दया असों या, व्हा इंद्रियषडरिनिघहीं धीट
सोडुनि अन्य पथ, धरा; निजधर्माचरणमार्गं हा नीट ! ॥
कर्मीं वसा, नसो पर-मर्मीं लोचन, असा दया धर्मीं;
नर्माहि मृपोक्ति न यो, शर्मीं नांदा शिरा क्षमावर्मीं ! ॥
दुःख परांसि न यावें, सत्य वदावें क्षमा न सोडावी;
जोडावी कीर्ति अशी, कुलरीति तुम्ही कधीं न मोडावी ! ॥
चुकल्या जनास कोणी, सांगुनि निजहित पथासि जो लावी
धनदेहि उपकृतिशीं, त्याच्या निजसंपदा न तोलावी ! ॥

श्रीसमर्थ सांगतातः—

विचारेवीण बोद्धं नये । विवंचेवीण चालूं नये ।
मर्यादेवीण हालूं नये । कोणी एकी ॥
जनीं आर्जव तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये ।
पुण्य मार्ग सोडूं नये । कदा काळीं ॥
निंदा द्वेष करूं नये । असत्संग धरूं नये ।
द्रव्यदारा हरूं नये । बलात्कारें ॥
वक्त्याशीं खेदूं नये । ऐकतेसि फोडूं नये ।
विद्याभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥
अति क्रोध करूं नये । जिवलग्नासि खेदूं नये ।
मनीं वीट मानूं नये । शिकविणेचा ॥
क्षणक्षणां रुसूं नये । लटिका पुरुषार्थ बोद्धं नये ।
केल्यावीण सांगूं नये । आपला पराक्रम ॥

आळसं सुख मानं नये । चाहाडी मनासीं आणूं नये ।
 शोधिल्याविण करूं नये । कार्यं कांहीं ॥
 सुखा अंग देऊं नये । प्रयत्न पुरुषें सोडूं नये ।
 कष्ट करितां त्रासूं नये । निरंतर ॥
 कोणाचा उपकार घेऊं नये । घेतला तरी राखूं नये ।
 परपीडा करूं नये । विश्वासघात ॥
 सभा देखुनि गळूं नये । समयीं उत्तर दळूं नये ।
 धिःकारितां चळूं नये । धारिष्ट आपुलें ॥
 सत्यमार्ग सोडूं नये । असत्य पथें जाऊं नये ।
 कदां अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥

श्री एकनाथ महाराजही सांगतात कीं:—

सत्यापरतें नाहीं तप । सत्यापरता नाहीं जप ।
 सत्यें पाविजे सदुप । सत्यें निष्पाप साधक होती ॥

समर्थीनींही एके त्रिकाणीं असेंच म्हटलें आहे कीं:—

सत्यापरता नाहीं धर्म । सत्य तेंच परब्रह्म ॥
 सत्यापाशीं पुरुषोत्तम । सर्व काळ तिष्ठतसे ॥ १ ॥

सारांश, देशाभिमानी विचारशील गृहस्थांनीं सत्यव्रताची कडकडीत
 दीक्षा घेऊन आपल्या राष्ट्राला 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या न्यायानें स्वतःचें
 कुटुंब मानलें पाहिजे. कुटुंबांत बऱ्यावाईट माणसांचें मिश्रण असतें.
 त्यामुळें गृहकलह निर्माण होतात. व एका कुटुंबाचीं दहा कुटुंबें
 होऊन तीं सर्वच निःसत्व होतात. अशा वेळीं खरें कर्तव्य
 निर्भाडपणें बजाविण्याची सर्व जोखीम कर्त्या पुरुषाचे अगर स्त्रीचे
 मार्थी असते. आणि तें करतांना अनेक अडचणी व संकटें येतात.
 परंतु जरी अशीं संकटें येऊं लागलीं तरी एक गोष्ट मात्र लक्षांत
 धरावी ती ही कीं:—

पहा ते पांडव अखंड वनवासी । परि त्या देवासी आठवीती ॥
 प्रल्हादासी पिता करितो जाचणी । परि तो स्मरे मनीं नारायण ॥ १ ॥
 सुदामा ब्राह्मण दरिद्रें पीडिला । नाहीं विसरला पांडुरंगा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुझा न पडावा विसर । दुःखाचे डोंगर झाले तरी ॥ ४ ॥

—तुकाराम.

म्हणजे कर्तव्य बजावितांना परमेश्वरांवर दृढ विश्वास धरून तें करीत जावें. त्यानें तुमची चित्तशुद्धि होईल. चित्तशुद्धीनें तुम्ही परोपकाररत व्हाल. आणि निरपेक्ष परोपकारानें तुम्ही जगास वंदनीय व्हाल. स्वतः झीज सोसून जे आपल्या देशाला लोकसेवेच्या रूपानें ऋणी करून सोडीत आहेत व केवळ त्यांच्याकरतां जे निरपेक्ष बुद्धीनें स्वतः हालही सोशीत आहेत त्यांच्या चरित्राकडे पहा म्हणजे आपलें कर्तव्य चोख बजाविणें किती कठीण पण अवश्य आहे याचा उलगाडा तेव्हांच होईल.

कर्म, उपासना व ज्ञान ही योगत्रयी साधावयाची ती सुखासाठीं. कर्तव्य करावयाचें तें सुखासाठीं. परोपकार करावयाचा तो सुखासाठीं. लोकसेवा करावयाची ती सुखासाठीं व ईश्वरास शरण जावयाचें तें सुखासाठींच. सारांश, मनुष्यमात्राचा ओढा एका सुखाकडे आहे. तथापि या सुखपुरीचें वास्तव्य अमुकच ठिकाणीं आहे हें अज्ञान कोणीही निश्चयपूर्वक सांगू शकत नाही. म्हणून जो तो आपल्या समजुतीप्रमाणें त्या वैभवशाली व चिदानंददायी नगरीला हुडकून काढण्याचे शोधांतच मग्न आहे! आणि हेंच प्रत्येकाचें खरें कर्तव्य आहे. या कर्तव्यांत दोन प्रकार आहेत. एक चांगला व दुसरा वाईट. चांगल्याचा उल्लेख वर आला आहे. व वाईटासंबंधानें तो थोडक्यांत करावया आहे. येथें कोणी अशी पृच्छा करतील कीं कांहीं कृत्यें मुळांतच जर निर्विवाद वाईट आहेत तर तीं कर्तव्यें या सदराखालीं कशीं येऊं शकतील? याचें समाधान असें आहे कीं साधु व असाधु हे दोन प्रकार जोपर्यंत समाजरचनेंत अथवा देहस्वभावांत सांपडणें शक्य आहे तोपर्यंत कर्तव्यांतही चांगलें व वाईट हे प्रकार सांपडावयाचेच. चोरीचा धंदा करणारांस चोरी करणें, लुटारूंस दरोडा घालणें, बंडखोरांस बंड करणें, जुवेबाजांस

जुगार खेळणें, दुर्जनास सज्जनांचा छळ करणें व मारेकऱ्यांस खून करणें हें कर्तव्यच वाटतें. पण विचारांतीं तें कर्तव्य नव्हे असें तेव्हांच दिसून येईल. कारण हें दुसऱ्या प्रकारचें कर्तव्य केलें तर त्यांत शेवटीं तरणोपाय नसतो. नरक असतो. देहान्त शासनही असतें. तसें पहिल्या प्रकारांत नाही. पहिलें कर्तव्य हितपरिणामी आहे. त्यांतच शेवटीं तरणोपाय आहे. ईश्वर त्यांस साहाय्य करतो, व सर्व जग त्याची वाहवा करतें. म्हणून मनांत सत्यसंकल्प योजून सत्कार्य करावें व परोपकार करीत असावा म्हणजे त्यांत स्वतःचें व पर्यायानें राष्ट्राचेंही कल्याण आहे.

८ उद्योग.

करावे सायास आपुल्या हिताचे । तेथें आलियाचें मनुष्यपण ॥

—तुकाराम.

अज्ञनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयम् ।

अव्यंध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ १ ॥

—हितोपदेश.

आम्ही आज जे इतक्या हीनावस्थेप्रत पोचलों आहोंत, याचें कारण आमचा आळस व आमची कर्तव्यपराङ्मुखता होय. या उभयतांस आम्ही आपल्या देह-रूपी गृहांतून हांकलून लाविलें असतें तर त्यांची कन्या 'हीनावस्था' हिच्या तावडींत आम्ही कधींच सापडलों नसतों.

१ इर्वांतलें काजळ दररोज थोडथोडें डोळ्यांत घातलें तर कांहीं दिवसांनीं खलास होतें व मुंग्या थोडथोडे मातीचे कण आणून त्याचें मोठें वारूळ तयार करतात. ह्या दोन उदाहरणांवरून मनुष्यानें एकहि दिवस फुकट न घालवितां झटून उद्योग करावा.

पण सांपडलों आहोंत, त्या अर्थी तिचा प्रतिकार करणें आमचें कर्तव्य आहे, आणि तें करूं लागणें म्हणजेच 'वेळेचें महत्व' जाणणें होय. पण या दोन शब्दांत असें काय विलक्षण आहे कीं तें उच्चारतांच मनाची—विचारी मनाची—मोठी चमत्कारिक स्थिति व्हावी? ती इतकी कीं, तिचें वर्णन करणें सुद्धां कठीण! कारण कर्तव्य म्हणून ज्यानें जें करावयाचें, तें त्यानें केलें असल्यास अथवा तें करणें त्याचे अंगवळणीं पडलें असल्यास त्याला हे दोन शब्द उच्चारल्यानें झाल्यास एक प्रकारचें समाधान होतें. नव्हे सुखही होतें. परंतु कर्तव्यपराङ्मुख मनुष्याच्या मनावर याच दोन शब्दांचा उद्वेगजनक परिणाम होत असला पाहिजे, अशी माझी समजूत आहे. कारण उघडच आहे कीं—

कीर्ति करून नाहीं मेले । ते उगेच आले आणि गेले ॥
शहाणे होऊन भ्रमले । काय सांगावें ? ॥

—श्री समर्थ.

नरदेहाचें उत्तमोत्तम । अमूल्य आयुष्य केलें भ्रम ॥
जळो जळो माझे कर्म । निर्य अधर्म मी एक ॥ १ ॥

—एकनाथी भागवत.

तात्पर्य, कर्तव्य केल्याशिवाय गति नाही. आणि ज्या अर्थी पृथ्वीवरील अवघ्या सृष्टींत अचल असें कांहीं नाही, सर्वत्र चल म्हणजे हालचाल आहे, त्या अर्थी मनुष्यानेंही हालचाल करणें नैसर्गिक आहे. जो स्वस्थ पडून राहिल, त्यांत आणि दगडांत काय फरक? दगडाचा कांहीं उपयोग तरी करून घेतां येतो, परंतु आळशाचा तोही नाही. आळशी स्वतः कांहींही करित नाहीत, निदान स्वावलंबनाच्या दिशेकडे तोंड सुद्धां करित नाहीत, म्हणून त्यांची उन्नति कधींच होत नाही. आणि उद्योगी लोक ज्या मानानें स्वोन्नतीसाठीं झटतात त्या मानानें त्यांचें पाउलही पुढें पडतें. परंतु

अशांची उन्नति अथवा वैभव पाहून आळशांचें विनाकारण पोट दुखतें. तें इतकें कीं, त्या आमिषानें ते कधीं कधीं नसतें कुभांड रचून बिचाऱ्या पापभीरू उद्योगशील लोकांवर त्याचा अकारण प्रयोग करतात; म्हणून 'येतुघ्नंति निरर्थकं परहितं ते केन जानीमहे' अशा कोटीतल्या या भारभूतांस श्रीसमर्थ मोठ्या कळकळीनें सांगतात कीं:—

लहान थोर काम कांहीं । केल्या वेगळें होत नाहीं ॥
 करंव्या सावध पाही । सदैव होसी ॥
 अंतरीं नाहीं सावधानता । यत्न ठाकेना पुरता ॥
 सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैची ॥
 म्हणोनि आळस सोडावा । यत्न साक्षेप जोडावा ॥
 दुश्चित्तपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥

किती बहुमोल उद्धार आहेत हे? पण जन्मांधांस हा आरसा काय कामाचा? अथवा जन्मबधिऱांस हें गायन काय उपयोगी? जन्मांध असो वा जन्मबधिर असो, अथवा आळशी असो वा कोणी असो; त्या सर्वांचा जन्म 'चल' सृष्टींत आहे. म्हणून—

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥:

—श्रीभगवद्गीता.

“कांहीं ना कांहीं केल्यावांचून क्षणभरही कोणी राहूं शकत नाहीं. प्रकृतीचे गुण प्रत्येकाकडून बळेंच कर्म करवितात.” असें श्रीकृष्णांनींच स्वतः अर्जुनास सांगितलें आहे. तसेंच “ह्या सृष्टीतील आदिशक्ति मनुष्यास नेहमीं सांगत असते (कीं) 'तूं प्रत्येक घटकेस कांहीं तरी काम कर, मग त्याबद्दल तुला वेतन असो किंवा नसो. तूं काम करण्याचा क्रम मात्र निश्चयानें ठेव. मग त्याबद्दल बक्षीस तुला मिळणारच. तुझें काम हलकें असो किंवा मोठें असो, धान्य पेरण्याचें असो किंवा काव्यरचनेचें असो, तें तूं कसोशीनें कर, व तें चांगलें आहे अशी आपल्या मनाची खातरी करून घे; म्हणजे

त्यापासून तुला जो आनंद होईल तेंच खरें बक्षीस होय.” हे उद्गार सुप्रसिद्ध इमर्सनचे होत.

समर्थ श्रीरामदासही असेंच म्हणतातः—

जन्मा आलियाचें फळ । काहीं करावें सफळ ।

ऐसें न करितां निष्फळ । भूमिभार होय ॥

यावरून मनुष्यास उद्योग करणें भाग आहे अथवा त्यानें उद्योगी असावें असा ईश्वरी हेतुच आहे. मग त्या हेतूविरुद्ध जाऊन जे कोणी आपल्या आयुष्याचा भलतीचकडे उपयोग करतात त्यांना ‘करंट्या’ शिवाय दुसरें कोणतें नांव द्यावें? वस्तुतः उद्योगासारखा दुसरा शिक्षक नाही. उद्योगानें मनुष्य शांत, आत्मसंयमी, सावध, एकाग्र आणि धैर्यवान् होतो. त्याची आपल्या धंद्यांत गति चांगली होते. त्याला वळण चांगलें लागतें आणि संसाराचा गाडा तो सुयंत्रित हांकतो. ज्या रस्त्यानें हा गाडा चालावयाचा असतो, त्यांत खांचखळगे, नदीनाले, डोंगरकडे वगैरे बरेच असून त्या सर्वांस कधीं वळसा घालून अगर कधीं ओलांडून जावें लागतें. आणि अशा रस्त्यानें जाणारा, संसाराचा गाडा हांकण्यांत मोठा दक्ष, हुषार, व विचारी असावा लागतो. ही दक्षता आणि हुषारी उद्योगानें प्राप्त होते, म्हणून सुखाच्या सायुज्यसदनास जातांना देहास मोठेच कष्ट पडतात. तथापि, हे कष्ट पडल्यानंतर त्या सायुज्यसदनास पोचल्यावर जो आनंद होतो व जें समाधान वाटतें तें अजब असतें. त्यास उपमा नाही म्हटली तरी चालेल. दृढनिश्चय, धाडस व सुविचारपूर्वक जो उद्योग करित राहिल त्याला त्याचें पारितोषक फारच चांगलें व चिरकालीन मिळेल. फार काय सांगावें लक्ष्मी आपण होऊन त्याची दासी होईल! आज रेलवे,

तारायंत्र, आर्गबोट, टपाल व मोठमोठे यांत्रिक कारखाने, यांपासून एकंदर मनुष्यजातीला जें सुख होत आहे तें चुटकीसरसें मिळूं लागलें काय? किंवा 'आरबी भापेंतील सुरस गोष्टी'तील कंदीलावरून हात फिरवितांच या गोष्टी आपल्या देशांत आल्या काय? नाही. त्या प्रस्तुत योग्यतेस आणण्यासाठीं उद्योगी माणसांनीं भगीरथ प्रयत्न करीत आयुष्ये घालविलीं; अगणित द्रव्य खर्च केलें; लक्षावधी माणसें कित्येक वर्षे त्या कामांत रावविलीं; मोठमोठे डोंगर फोडले; गंगायमुनेसारख्या नद्या व वसईसारख्या जंगी खाड्या, यांवर लोखंडी पूल बांधले; लोखंडाचा रस करून त्यांचीं अनेक यंत्रे बनविलीं आणि नंतर त्यांच्या श्रमरूपी वृक्षराजीस आजच्या सारखीं सुखसोयींचीं सुंदर फळे आलीं! ज्या उद्योगाच्या दिशेचें पर्यवसान राष्ट्रीय कल्याणांत होतें तो उद्योग आरंभीं जरी कष्टप्रद वाटला, त्यांत लवकर यश आलें नाहीं आणि एखादेवेळीं कांहीं अपरिहार्य कारणामुळें तो अंगावर आला, तरी त्याची चिकाटी सोडतां कामां नये. राष्ट्रीयसुखाचे जखर उद्योग ह्या मानिनी देवताच होत. त्या एकदम कधींही कोणाला प्रसन्न होत नाहींत. परंतु त्यांची सेवा अर्चा करण्यांत तपेंचीं तपें गेलीं म्हणजे त्या प्रसन्न होतात आणि तुमचें जें मनोवांछित असतें तें त्या सढळ हातानें पूर्ण करून सोडतात. म्हणून उद्योगाची दिशा नेहमीं राष्ट्रीयकल्याणाचीच असावी. कारण राष्ट्राचें कल्याण झालें अथवा तें उत्कर्षावस्थेस पोचलें म्हणजे त्यांतील उद्योगी व्यक्तीही त्या मानानें उत्कर्ष पावल्या असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. मात्र व्यक्तिविषयक स्वायेंकदृष्टि उद्योगाचा राष्ट्रास कांहीं उपयोग नसतो; परंतु राष्ट्राच्या उत्कर्षानें त्यांतील व्यक्तींचा मात्र उत्कर्ष होणें साहजिक असतें. म्हणून उद्योगास सर्वांनीं कल्पतरु समजून त्याची जोपासना करणें योग्य.

पण तो तात्कालसुखदायी नाही म्हणून तो करणें अथवा टाळणें या-
सारखा वेडेपणा दुसरा नाही.

भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे कीः—

यत्तदग्रे त्रिषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धि प्रसादजम् ॥

म्हणजे आरंभीं विषासारखें कडू, परंतु परिणामीं अमृतासारखें
गोड आणि जें आत्म्याच्या विचारामध्यें निमग्न आणि सुप्रसन्न अशा
बुद्धीपासून उत्पन्न होतें, तें सुख सात्त्विक म्हटलें आहे.

भारवी म्हणतोः—

सहसा त्रिदधीत न क्रियामत्रिवेकः परमापदां पदम् ॥

वृथुनेहि विमृश्यकारिणम् गुणलुब्धाः स्वयमेवसंपदः ॥

विचार केल्याशिवाय कोणतेंही काम करूं नये. केल्यास
नाहीं नाहीं त्या संकटपरंपरा आपल्यावर येतात. आणि विचार-
पूर्वक कोणत्याही सत्कृत्यास हात घातला तर गुणलुब्धा जी संपदा
ती आपण होऊन त्यास वरिते !

एतावता मनुष्याचें पाऊल सदुद्योगाशिवाय पुढें पडत नाही.
जीवनार्थ कलह सर्वांच्याच मागें लागलेला आहे. कांहींना मजुरा-
सारखें खपावें लागतें व कांहींना अर्धपोटी रहावें लागतें; पण त्या
सर्वास कांहीं तरी उद्योग करावा लागतो हें खास. तसा उद्योग
जर कोणी न केला तर त्याला रोजची एकादशी पडेल ! पण तितकें
पुण्यवान् त्यांनीं होऊं नये अशी ईश्वरी इच्छा दिसते ! कित्येकांच्या
मते मजुरी करणें अगर मजुरासारखें खपणें यांत हीनपणा आहे; पण
मी म्हणतो तेंच मजूर सोन्याचे कडीतोडे व रत्नाचे अलंकार घात-
लेल्या आळशी व निरुद्योगी राजपुत्रापेक्षांही योग्यतेनें थोर आहेत.*

* फ्रांक्लिननें म्हटलें आहे कीः,—‘ स्वतःच्या श्रमानें पोट भरणाऱ्या नांग-
ऱ्याची योग्यता परावलंबी सरदारापेक्षां जास्त आहे असें मी समजतो.’

कारण, अवश्य अशा उद्योगांत मग असणें हें मनुष्यास भूषणावह आहे. मनुष्य मोठा होतो तो उद्योगानें आणि जगाची सुधारणा होते ती उद्योगानेंच.'

कोणालाही काय, त्याच्या परिस्थित्यनुरूप उद्योग करणें भाग आहे. राजा झाला तरी त्याच्यापुढें प्रजेच्या कल्याणार्थ त्याला कराव्या लागणाऱ्या अनेक महत्वाच्या गोष्टी असतात आणि एखादा शेतकरी झाला तरी त्याला पोटासाठीं नांगर हाकावा लागतोच. आतां राजा आपला उद्योग दरवारांत, मंदिरांत किंवा महालांत वसून करील व शेतकऱ्यास उन्हांत राबावें लागेल; परंतु दोघांनाही उद्योग करणें भाग आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. राजा आपलें कर्तव्य करणार नाहीं तर त्याच्या वैभवाचा त्याला लवकरच कंटाळा येईल, अलंकार भूषणांचें त्याला ओझे वाटेल, पंचपक्वान्नांचा त्याला वीट येईल आणि कदाचित् त्याची पट्टराणीही त्याला नकोशी होईल! उघडच आहे, ज्यांचे पैशावर त्याची एवढी मिनास चालते, त्या प्रजाजनांचा दुवा—त्यांचा धन्यवाद संपादन करणें—अर्थात् त्यांच्या कल्याणाच्या अनेक गोष्टी करणें हें त्याचें मुख्य कर्तव्य आहे. तें जर तो करणार नाहीं—म्हणजे त्याच्या परिस्थित्यनुरूप त्यास अवश्य होऊन बसलेला जो उद्योग, तो जर तो करणार नाहीं तर, त्याच्या मनाला समाधान वाटावें कसें? तीच गोष्ट शेतकऱ्याची. तो वेळेवर आपलें शेत नांगरणार नाहीं, त्याची नीट मशागत करणार नाहीं, पीक आल्यावर धान्याची मळणी करणार नाहीं, तर परिणाम काय होईल?

१ नेपोलियनचा चरित्रकार मि. अँबट यानें असें म्हटलें आहे कीं वैभवरूपी पर्वताचे शिखरावर जे आरूढ होऊन बसले आहेत ते काहीं एकाच उढीसरसे तेंथें जाऊन बसले नाहींत. सारें जग जेव्हां गाढ क्षोभेंत मग असतें तेव्हां सुद्धां महात्म्यांचा उद्योग सतत चालू असतो!

श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात:—

‘जयाचें ऐहिक धड नाही । तयाचें परत्र पुसशी काई ?’ ॥

असो.

उद्योग करणें व त्यापासून जी ओलीकोरडी भाकरी मिळेल, तीवर संतुष्ट असणें यासारखें जगांत सुख नाही. फ्रँकलीन म्हणतो:— उद्योगरूपी भांडवल जीवनरूपी व्यवसायांत घातलें तर, आपण ज्या मानानें कष्ट करूं त्या मानानें आपल्यास त्याचें आमरण व्याज मिळेल. ग्यारीबालडी म्हणतो:—मनुष्यास ‘उद्योगी’ ही पदवी मोठ्या सन्मानाची आहे, कारण स्वातंत्र्याचा व स्वावलंबनाचा खरा जिवंत झरा तीत आहे आणि प्ल्याट म्हणतो कीं, इंग्रजांची अधिदेवता उद्योग आहे. सारांश, उद्योग ही ईश्वरीदेणगी आहे. म्हणून बुद्धि आणि शरीर यांची गति जेथपर्यंत जाऊं शकेल तेथपर्यंत उद्योगाची मजल पोंचविण्याचा प्रत्येकानें निश्चय केला पाहिजे. ‘उद्यां!’ अथवा ‘आणखी घटकेनें!’ म्हणून कोणत्याही कामाची हेळसांड करून उपयोगी नाही. जे वेळीं जें काम करणें योग्य, तेच वेळीं तें काम झालेलें चांगलें. “रोज सकाळीं आपणांस काम करण्याची स्फूर्ति होते. जणां काय आपण त्या कामाचा ओनामा गिरविण्यास नुकतांच कोठें आरंभ करीत आहों ! ह्या वेळेनंतर जी वेळा यावयाची असते तिचा बरावाईट उपयोग करणें सर्व प्रकारें आपले स्वतःवर अवलंबून असतें. सकाळ झाली आणि तिचेवरोबर आपणांस नवें काम करण्याची ताजी हुरूप आली कीं कालचें सर्व कांहीं आपण अजिबात विसरलें पाहिजे. तो ‘कालचा दिवस’ काळाच्या घशाखालीं उतरला—जिरला, गेला, पस झाला; त्याच्याशीं आपणांस मुळींच कर्तव्य नाही असें मानून पुढें पाऊल टाकलें पाहिजे. पण येवढें मात्र खरें कीं

काल आपण जसे वागलों त्याचप्रमाणे आजही आपण वागणार हे बहुतेक ठरल्यासारखे असते. पुन्हां उद्यांचा दिवस जेव्हां उगवेल तेव्हां ते उगवणारे सर्व दिवस 'उद्यांच' धरून चालवें. आजच्याशी त्यांचा कांहीं एक संबंध नाही. कारण ते काळाच्या घशांतून ओकून बाहेर पडावयाचे असतात ! तेव्हां दुसरा दिवस कसा उजाडेल याची व्यर्थ विवंचना करण्यापेक्षा त्या 'उद्यांचा' व आपले स्वतःचा मुळीच कांहीं संबंध नाही असे धरून चालणे काय वाईट ? जसे आपण आज वागूं तसेच उद्यांही वागूं हे बहुधा ठरलेलेच असते !" म्हणून--ज्याला स्वतंत्रतेने व समाधानाने वागण्याची अत्यंत हौस आहे त्याने तर 'आधी-उद्योग आणि मग विश्रंति' हे तत्व नेहमी डोळ्यां-पुढे ठेविले पाहिजे. प्रत्येकाने आपल्या मनाशी असा विचार केला पाहिजे कीं, मला या जन्मांत अमूक एक कर्तव्य करणे आहे व तें केले तरच जन्मास आल्याचे सार्थक आहे. परंतु हे तत्व लहानपणीच जर मनावर विवंचिले जाईल, तर वाढत्या वयांत तें उराशी धरण्यास अथवा प्राणापेक्षांही प्रिय मानण्यास कोणी मार्ग घेईल, असे वाटत नाही. द्रव्यसंचयासाठी उद्योग करणे सध्या आपणांस भाग आहे खरा, पण तें मिळाल्यावर आपले कर्तव्य संपले अशी कल्पना करणे मात्र गैर आहे. ईश्वरकृपेने तुम्हीं श्रीमंत झालां; तर तुम्हांला

१ Each morning is a fresh beginning. We are, as it were, just beginning life. We have it *entirely* in our own hands. And when the morning with its fresh beginning comes, all yesterdays should be yesterdays, with which we have nothing to do. Sufficient is it to know that the way we lived our yesterday has determined for us our to-day. And, again, when the morning with its fresh beginning comes, all to-morrows should be to-morrows, with which we have nothing to do. Sufficient to know that the way we live our to-day determines our to-morrow.

—In Tune with the Infinite; p. 132.

उद्योगांची वाण पडेल असें मात्र समजू नका. 'परोपकाराय संतां विभूरयः' इकडे लक्ष असूद्या आणि 'वसुधैव कुटुम्बकम्' या तत्वास अनुसरून तुम्ही आपल्या आयुष्यांचा, आरोग्यांचा, विद्वत्तेचा, व औदार्याचा परोपकारांत व्यय केल्यास देशपणा आपण होऊन तुमच्या ठिकाणी वास करूं लागेल. या जगांत दुःखी फार व सुखी थोडे आहेत; म्हणून दुःखानें आर्त झालेल्यांस सुखी करणें तुमचें कर्तव्य आहे. लेखन, वाचन, कला, कौशल्य, शास्त्र, विचार आणि शोध यांचा अनुभव तुम्ही आपल्या देशबांधवांस द्याल तितका थोडा. कारण ज्यांच्या मनोभूमींत या झाडांचें एकदां बीजारोपण होऊन त्यांची पुन्हां झाडे होऊन तीं फलभारानें विनम्र होण्याचे वेतांत आली आहेत, अशा विभूति फारच थोड्या असतात. तेव्हां

१ धन्य धन्य हा नरदेहो । तेथील अपूर्वता पहा हो ! ॥

जो जो कीजे परमार्थ लाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १ ॥

—श्रीसमर्थ.

२ Health is wealth.—आरोग्य हेंच धन आहे.

(अ) God never created sickness, suffering and disease; they are man's own creations. They come through his violating the laws under which he lives.

(आजारी पडणें, त्याचे कष्ट सोसणें व रोगपाशांत सांपडणें हीं ईश्वरनिर्मित नव्हत. त्यांस निर्माण करणारा मनुष्यच स्वतः आहे. ईशनिर्मित कायद्यांप्रमाणें मनुष्यानें वागावें असें आहे. पण तसें न वागल्यानें तो रोग जडून आजारी पडतो व यातना भोगतो.)

३ विद्यादानासारखें दुसरें दान नाही—फुलर.

४ यहदासि विशिष्टेभ्यो, यच्चाश्रासि दिने दिने ।

तत्ते वित्तमहं मन्ये, शेषं कस्यापि रक्षसि ? ॥ १ ॥

भावार्थ—पात्र पाहून तूं ज्याचें दान करतोस किंवा ज्याचा तूं रोज उपभोग घेतोस तेंच तुझें खरें धन होय. बाकीचें अर्थात् दसऱ्याचें होय !

अशा थोड्यांनींच हा महत्कार्यभार शिरीं घेऊन राष्ट्राचा उद्वार करणे योग्य. आणि केवळच्या म्हणण्याप्रमाणे अशांचे ध्येय हेच असावे कीं 'ह्या जगांत आम्हांस जन्म दिला तो परलोकीं अनंतकालपर्यंत रहाण्याची योग्यता मिळवावी म्हणूनच दिला. आम्ही ज्याप्रमाणे आपल्या वेळेचा उपयोग इहलोकीं करूं, त्याप्रमाणेच परमेश्वर आम्हांस परलोकीं बरीवाईट गति देईल.' सारांश, आयुष्याचा व्यय कोणता तरी थोर, उदात्त व राष्ट्रीय हेतु मनांत धरून त्यांत करणे हेच जन्मास आल्याचे सार्थक होय.

प्रत्येकाचे डोक्यांवर काळजीचे मोठे ओझे बहुतकरून असते. त्यांत अडचणीच्या काठ्या पुष्कळ असतात. त्या सगळ्या एकदम मोडून टाकणे मनुष्याच्या शक्तीबाहेर आहे. पण मनुष्य विचारी व युक्तिवान् आहे. तो अडचणीची एक एक काठी घेऊन कधी युक्तीने तर कधी शक्तीने ती मोडून टाकील. आणि अशा रीतीने एकंदर सर्व काळजीतून मुक्त होईल. परंतु ते ओझे पाहातांच ज्याची कंवर मोडेल, त्याच्या हांतून काय व्हावयाचे आहे? कार्पनिक संकटांचा वाऊ करून नाउमेद होऊन बसण्यासारख्या वेडेपणाला तर उपमाच नाही. हीं संकटे रिकामटेकड्याला दिसतात. त्याचे मन रिकामे असते. त्यामुळे तेथे कुविचाररूपी 'सैतानाचा मेळा थयथयाट' करितो! उद्योगी मनुष्याचे मन रिकामे नसते, तेव्हां त्याचे मनांत कार्पनिक संकटांचा व दुःखांचा रिधावच होत नाही. त्याला नेहमी उद्योगमग्न असण्याची सवय. तीत तो आनंदाने असतो. तीत श्रमाच्या मानाने द्रव्याची बहुधा भर पडते. आणि द्रव्यसंचयाने उद्योगी मनुष्याला म्हातारपण मोठे सुखाचे जाते. जगांतलीं सर्व मनुष्ये सारखीं श्रीमंत होणे अशक्य आहे हे जरी प्रत्येकाला ठाऊक असते तरी उद्योगाने श्रीमंत होण्याचा अधिक संभव असतो आणि म्हणूनच सर्वांनी उद्योगी असणे चांगले.

मृत्यु कधीं कोणावर घाला घालील याचें नियम नाहीं. परंतु नियमितपणानें वागून नियमित वेळीं नियमित काम करण्याचा प्रघात ठेविला तर, मृत्युशीही टक्कर मारणें शक्य आहे. संवयीनें अगर आभ्यासानें म्हातारपणांत सुद्धा उद्योग करितांना तारुण्यांतली तरतरी दिसते ! आहारविहार आणि कामकाज यांत जो नेमस्त व चोख राहतो तो कधींही लौकर थकत नाहीं, मग तो प्रत्यक्ष राज्यव्यवहारदक्ष असो अथवा मडकीं घडणारा कुंभार असो. हल्लीं आपली आयुर्मर्यादाच थोडी आहे आणि मरण कोणालाही सुटलेलें नाहीं हें खरें, परंतु जोंपर्यंत आपल्या देहांत जीव आहे, तोंपर्यंत आपलें कर्तव्य आपण करावें आणि तें चांगलें असावें हें निर्विवाद आहे.

उद्योगाबरोबर आज्ञाधारकता अंगीं असणें चांगलें, किंवाहुना अवश्य होय आणि हिचा अंकुर मुलांच्या मनांत कोमलावस्थेमध्ये उद्भवलेला चांगला. माझ्यानें आभ्यास होत नाहीं. मला त्रास फार पडतो आणि असा त्रास सोसून जर मी घोकंपट्टी करीत राहिलों तर, त्यांत माझेच नुकसान आहे. कारण शिक्षकांचा कटाक्ष मजवर फार आहे ! यापेक्षां एकादी नोकरी अगर उद्योगधंदा पाहणें बरें. अशा प्रकारची मुलाची तक्रार ऐकून जे आईबाप त्याची कीव करून त्याला नोकरीसाठीं अगर उद्योगधंद्यासाठीं अनुमोदन देतात, ते त्याचे शत्रु होत. कारण अल्पविद्येनें मुलांचें कल्याण होत नाहीं. 'अल्पविद्या' ही मनुष्याला बहुधा 'महागर्वी,' वाचाल, बेमुर्वत, मिजाशी व प्रसंगविशेषीं कुमार्गगामीही बनविते. तो वितंडवादी होऊन ताज्या रक्ताच्या दमावर कोणाचेंही ऐकत नाहीं. व कोणी अनुभवाच्या चार उपदेशात्मक गोष्टी सांगितल्या तर त्या त्याला रुचत नाहींत. म्हणूनच एका असल कवीनें हातटेकीस येऊन असे उद्गार काढले आहेत कीं अल्पविद्या फार भयंकर आहे ! (A little learning

is a dangerous thing.) आणि सुप्रसिद्ध वामनपंडितांनीही तसेंच म्हटले आहे:—

न ज्ञाने न नेणे अशा पामराला
वृक्षाचं शक्रेना विधाता तयाला !

तेव्हां ज्या हेतूने आपला मुलगा शाळेत शिकत आहे तो हेतु त्याचे हांतून कितपत शेवटास जात आहे हे पाहणे विचारी आईबापांचे कर्तव्य आहे. शिक्षकांकडून विद्यार्थ्याला त्रास होत असेल, नाही असे नाही. पण तो कां होत आहे? याचा खुलासा त्यांनी काढला पाहिजे. शिक्षकाची आज्ञा पाळणे, वडिलाशी नम्रपणे वागणे व ते म्हणतील तसे विनतकार वागणे हे तुमच्याच फायद्याचे आहे, असे त्यांनी आपल्या मुलांच्या मनांत ठसविणे योग्य आहे. विद्यार्थिदशेत आज्ञाधारकता जर अंगी बाणली गेली—आणि बाणली जाणे अवश्य आहे—तर त्यांचे पुढील आयुष्य वरेंच सुखांत जाईल. शिक्षक, वडील, थोर आणि आईबाप यांच्या आज्ञेत वागणे हा ईश्वरी नियम आहे. हे तत्व लहानपणी मुलांच्या हृत्पटलावर जितके खोल कोरून ठेविले जाईल, तितका त्यांचाच पुढे फायदा होईल.

जीवनरूपी नदीचा ओघ कधीही सरळ नसतो. मात्र तो तसा करणे—आपल्यास ज्या रीतीचा पाहिजे आहे तसा करून घेणे—हे ज्याच्या त्याच्या कर्तृत्वावर अवलंबून आहे. आणि कर्तृत्व हे कर्तव्यावर अवलंबून आहे. कर्तव्य हे उद्योग, गांभीर्य, सुस्वभाव व सद्गुणानावर अवलंबून आहे. सभोवतालची परिस्थिति पहावी, आपली स्वतःची सुधारणा कोण कशी करून घेत आहे हे लक्षांत आणावे आणि 'वेळेच्या महत्वा'चा कोण कसा उपयोग करून घेत आहे, हे पाहून तदनु रूप आपले वर्तन ठेवावे. अंधारांत जसा दिव्याचा उजेड पडतो, तद्वत् कर्तव्यशून्य व आळशी मनुष्यावर उद्योगी मनुष्याचा अंशतः तरी परिणाम घडतो. इत-

केंच नव्हे तर या जगांत जो उद्योग करील त्याचाच निभाव लागेल, हेंही तत्व त्यास कोणीही न सांगतां आपोआप कळतें.

ईश्वरानें आपल्याला जो मनुष्यजन्म दिला आहे तो कशाकरितां? आळशी होऊन निजग्याकरितां कीं उद्योगी होऊन जन्माचें सार्थक करण्याकरितां? काम करणें बरें कीं न करणें बरें? काम केल्यानें मनाला आल्हाद वाटतो. तुमचा अनुभव कसा आहे म्हणून विचारिलें असतां उद्योगी मनुष्य म्हणेल, मला काम करण्यांतच मौज वाटते आणि आळशी व निरुद्योगी म्हणेल मला मौज अशी मुळींच कशांत वाटत नाही! सुदैवानें येवढें बरें आहे कीं, जगाची प्रगति उद्योगानें होत आहे व उद्योगानेंच रंकाचा राव होण्याचा संभव असतो—निदान तो ईश्वरास आवडत असतो—हें तत्व सर्वसंमत आहे आणि अनुभवही तसाच आहे. नाहीतर या आधींच कष्टमय व दुःखमय जगांत अनेक रूढ दुर्गुणांचें जळें सर्वांवर सहज पडतें! पण याही म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाही. कारण ज्याला स्वतःची सुद्धां पर्वा नाही, तो आळशी दुसऱ्याकडे थोडाच पाहणार आहे! आळस म्हणजे दुःख, शोक व नाउमेद यांचा मूर्तिमंत ठसा! म्हणून नेहमीं उद्योगमग्न असणें चांगलें. उद्योगाला कित्येक वैध म्हणतात. कारण तो दुःख, निराशा, हलगर्जीपणा वगैरे अनेक व्याधींना शरीराच्या बाहेर घालवितो. त्यामुळें रोग्याला सुख, समाधान व गाढ निद्रा यांचा लाभ होतो.

उद्योगाची महति वर्णावी तितकी थोडी आहे. त्याच्या महतीनें व उदाहरणानें सर्व जग भरलें आहे. केवळ उद्योगाच्या ब्रह्म-वर-श्रेष्ठ पदवीस चढलेले महात्मे कोणाच्या नजरेस आले नसतील, असें नाही. श्रेष्ठतेचा पाया स्वावलंबन होय, आणि अधोगतीचें

मूळ परावलंबन होय. यासाठी जीवनसंग्रामांत विजेत सांबाधण्याचे खरे शस्त्र उद्योग होय. 'अमुक काम माझ्या आटोक्यांत आहे म्हणून ते वाटेल तेव्हां मला करतां येण्यासारखे आहे अथवा ही वेळच अशी आहे कीं ते काम माझे हांतून झालेच पाहिजे' अशी फुशारकी मारणे व्यर्थ होय. कारण जो अशी फुशारकी मारून स्वस्थ बसतो, तोच शेवटीं तोंडघशी पडतो! त्याचप्रमाणे सुखाच्या गोड कल्पना मनांत येतांच त्या मोठ्या सुंदर वाळतील, परंतु त्या अनायासे हस्तगत होतील असे मात्र समजू नये. त्यांस दृश्यरूप आणून त्यांचेपासून इष्ट तो कार्यभाग साधण्यास दृढनिश्चयाने उद्योग केला पाहिजे. उद्योगाशिवाय सर्व व्यर्थ.

उद्योगाने शरीर आणि मन एकाग्र होते. उद्योगाने वेळेचा म्हणजे आयुष्याचा सद्बचय होतो आणि उद्योगानेच दुसऱ्याच्या उपयोगी पडतां येते. फार काय? ज्यांकडे पाहून जग आश्चर्याने तोंडांत बोट घालते. अशीं मोठमोठी कामे—जगांतील आश्चर्ये—उद्योगानेच होतात. ऋषींचे प्राचीन ग्रंथ पहा, वेरूळ वगैरे ठिकाणाचीं लेणीं पहा, ईजिप्तमधील मनोरे पहा, चीनमधील राक्षसी भित पहा, अटलांटिक महासागरांतून नेलेले तारायंत्र पहा, सुवेझचा कालवा पहा आणि निरनिराळ्या शतकांत झालेलीं निरनिराळीं अद्भुत अशीं मानवीं कृत्ये पहा: त्यांसाठीं केवढे भगीरथ प्रयत्न झाले असतील आणि कितीकांनीं आपली बुद्धिमत्ता त्यांत प्रदर्शित केली असेल? या महदुद्योगांनीं अनेक राष्ट्रांचा व्यापार व दळणवळण हीं वाढलीं आणि त्यांपासून जो तो आपला जरी फायदा करून घेत आहे तरी, राष्ट्रांसाठींच्या स्नेहसंबंधांत अधिकाधिक भर पडत जात

१ धरूनी पराची आस । प्रयत्न सांडी सावकाश ॥

निसुगाईचा संतोष । मानी तो एक मूर्ख ॥

—श्री समर्थ.

आहे, हें काय थोडें आहे? क्लॉरेंडन म्हणतो:—अशी कला कोणती आहे व असें शास्त्र कोणतें आहे कीं, ज्यांचे प्रांत उद्योगाला साध्य होत नाहींत? एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राची किंमत उद्योगावरून करितें. तात्त्विकदृष्ट्या उद्योग हा परिस आहे. त्याला वाटेळ तें लोखंड लावा, त्याचें सोनें झालेंच पाहिजे. असो.

सध्यां आपल्यास या परिसाची फार अवश्यकता आहे. त्यावांचून आपलें अडलें आहे. त्याशिवाय, आपलें पाऊल पुढें पडत नाहीं. व त्याशिवाय, आपल्याला 'वेळेचें' खरें 'महत्व' कळत नाहीं.

जे उद्योगी लोक निश्चय, शिस्त व करारीपणा कायम ठेवून आपलें पाऊल पुढें टाकतात, ते कोणत्याही स्थितींत असले तरी लौकर उदयास येतात. केवळ उद्योगाचे बळावर स्वतःचें नशीब काढलेले लोक अहमच्या देशांत बरेच सांपडतील. परंतु त्यांपेक्षां ते युरोप, अमेरिकेंत जास्त सांपडतील. कारण आमच्यांत धीर कमी.

१ मराठा शिक्षण परिषदेची चौथी सभा वडोदें येथें ता. २७ दिसेंबर १९१० रोजी भरली होती. तींत श्रीमंत संपतराव गायकवाड यांनी सदरील परिषदेच्या स्वागत कमेटीचे अध्यक्ष या नात्यानें सर्व सभासदांचें स्वागत करतांनां जें सुंदर व चटकदार भाषण केलें त्यांत त्यांनीं सहज म्हटलें आहे कीं:—

मी श्रीमंत महाराजसाहेबांवरोंवर अमेरिकेंत गेलों होतो. तेथें एका कोट्याधीशाच्या अठरा वर्षांच्या मुलाची व माझी गांठ पडली. त्यास मी आपलीं सर्व कामें त्यानेंच करितांना पाहिलें. आपली हंडब्याग तो स्वतःच घेऊन फिरे. त्याच्या बापाची एक अवाढव्य फयाकटरी होती. तींत तो मजुरासारखा कामास जात असे. त्यास पाहून मी सहज निचारिलें, आपले वडील कोट्याधीश असतां, आपणांस असलीं हलकीं कामें करण्याची काय आवश्यकता आहे? त्यावर त्यानें उत्तर दिलें, मला माझ्या बापाच्या पैशाशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. मी स्वतः जें मिळवीन, त्यानें मला सुख होईल. दुसऱ्याच्या पैशावर निर्वाह करणें मला आवडत नाहीं. आयत्या पिठावर रेघा ओढणें फार वाईट आहे. तिकडे लोक

त्यांच्यांत अधिक. एखाद्या कारखान्यांत आज भांडवल घातलें तर, त्यावर झालेला नफा दुसरे दिवशीं पदरांत पडलाच पाहिजे, इतका आमचा उतावळेपणा! त्यांच्यांत भांडवलावर झालेला नफा भांडवलांत घालून ज्या कारखान्यांत तें घातलें असेल तो कारखाना चांगला नांवारूपास आल्याखेरीज ते नफ्याची हांव-विलक्षण हांव-कधींही धरीत नाहीत, इतका त्यांचा धिमेपणा! आमच्यांत परस्परांवर असलेला अविश्वास विलक्षण दिसतो, त्यांच्यांत तितका दिसून येत नाही व आमचा कारखाना डबवाईस आला तर आम्हांला आमच्या देशबांधवांकडून मदत होण्याची बहुतकरून मुळींच आशा नसते; त्यांच्यांत उलट प्रकार असतो. या व इतर अनेक कारणांनीं पाश्चात्य व्यापारीवर्ग बराच गबर असतो व त्या मानानें त्यांची महत्वाकांक्षाही जबर असते. कुबेराला पकडून आणणाऱ्या रावणाची संपत्ती एकीकडे आणि सांप्रतच्या युरोपियन व अमेरिकन व्यापारी लोकांची संपत्ती एकीकडे! तरी त्या उद्योगशीलांची हालचाल कमी आहे काय? संसारोन्नतिपेक्षांही एक उच्च, प्रबळ, उदात्त व अभिनंदनीय अशी एक उन्नति त्यांचे मनांत नेहमीं घोळत असते. ती उन्नति राष्ट्रोन्नति होय. त्या राष्ट्रोन्नतीसाठीं त्यांचा निश्चय, त्यांचें धाडस, त्यांचें ऐक्य, त्यांचा परस्परविश्वास, त्यांचे अहर्निश प्रयत्न, व त्यांची शिस्त किती अनन्य असते, हें आपण प्रत्यहीं पहात असतो.

(मा. पा. वरून पुढें चालू.)

स्वपराक्रमासाठीं झटत असतात. तिकडे बी. ए., एम्. ए., वगैरे आहेत. त्यांतून पुष्कळ फावल्या वेळांत मेहेनत करून गरीबांच्या शिक्षणासाठीं पैसे जमावितात आणि इकडे त्यांच्या उलट न्याय आहे. आपणांत स्वावलंबन नाही. दुसऱ्यापासून द्रव्य न मिळाल्यास भिक्षा मागणें पत्करितात, सारांश, आपण सर्वांनीं स्वपराक्रमानें उद्योग करून कामें चालविलीं तर आपणांस यशप्राप्ति झालीच पाहिजे.

पण केवळ राष्ट्रोन्नतीसाठी या गोष्टींत परकीयांचें अनुकरण करणारे आमच्यांत किती सांपडतील ? फार थोडे. किंबहुना हाताच्या बोटाइतकेही नसतील ! परकीय म्हणजे विदेशी व्यापारी नऊकोट-नारायण बनले किंवा आमच्याकडील एखाद्या गोपाळराव मैराळास ते खरेदी करण्यासारखे असले तरी, त्यांची महत्वाकांक्षा काय असते ? 'आमच्या प्रमाणेच आमच्या देशवांधवांनी उद्योगी व श्रीमंत कां होऊं नये ? आणि आमच्या देशाचे पांग त्यांनी कां फेडूं नयेत !' आणि आमच्याकडे ? त्या महत्वाकांक्षेचा पूर्ण अभाव ! राष्ट्र म्हणजे काय ? त्याचे उन्नतीकरितां आपण काय केलें पाहिजे ? आणि राष्ट्रोन्नतीपासून समाज व कुटुंब यांचा काय फायदा असतो ? या विचारांचा त्यांचे डोक्याचे आंतील मेंदूंत प्रवेश होईल तेव्हां ना ? खावें, प्यावें आणि चैन करावी व फार झालें तर स्वतःच्या शारिरिक सुखांत अंतर न पडतां जर कांहीं करतां आलें तर पहावें ही समजूत ज्यांच्या इतिकर्तव्यतेची, तेथे त्यांच्या उन्नतीनें तेथे हंसावें कीं रडावें, याचा वाचकच विचार करोत !

आमच्यांत स्वार्थ म्हणजे अप्पलपोटेपणा विलक्षण भरला आहे. आणि हाच आमच्यांत मोठा दोष आहे. हा अक्षम्य दोष आहे. या एका दोषाच्या जाड वस्त्राखालीं बाकीचे आमचे सर्व सद्गुण लपल्या-सारखे झाले आहेत. आमच्यांत उच्च मनोवृत्ति आहेत, स्वार्थत्याग आहे; देशाभिमान आहे, राष्ट्राची चाड आहे, कुटुंबाचा अभिमान आहे व पूर्वजाविषयीं पूज्यबुद्धि आहे, सर्व आहे; परंतु एका स्वार्थामुळे—या अप्पलपोटेपणाच्या धगधग करणाऱ्या अग्नीमुळे—वरील सद्गुणांची राख होऊन गेली आहे. वरील सद्गुणचंद्रास या स्वार्थरूपी राहूचें खग्रास ग्रहण लागून अवदशेचा काळोख चहूंकडे पसरला आहे. त्यामुळे जन्मास आल्याचें सार्थक कुटुंबपोषण, लग्नकार्ये, स्थावरजंगम मिळकतीचें संपादन व द्रव्यसंग्रह

या चार गोष्टी करण्यांत येऊन बसले आहे. परंतु या चार गोष्टी करण्यांत विशेष पुरुषार्थ नाही. त्या तर झाल्याच पाहिजेत. आणि त्या विनवोभाट करून जो त्यांच्या पलीकडे जाईल म्हणजे जो समाज आणि राष्ट्र यांच्या उन्नतीस आपल्या स्वतःला वाहून घेईल, त्याचेच हांतून आयुष्याचा सद्रचय होईल व त्यालाच 'वेळेचें महत्व' यथार्थ रीतीने समजेल. धंदा, कलाकौशल्य, शेतकी, बागाईत, उद्योग, धंदे, विद्यार्जन, ज्ञानार्जन, नीतिवर्धन, देशाभिमान, धर्माभिमान, लोकजागृति, स्वातंत्र्यसंपादन वगैरे अनेक मार्ग या उन्नतीचे आहेत. ज्याला जो मार्ग प्रशस्त व हितकर वाटेल, त्या मार्गाने त्याने दृढनिश्चयाने पुढें पाऊल टाकण्यास आरंभ करावा. मग त्यांत स्तुति किंवा निंदा कांहीं होवो. तिकडे लक्ष देऊं नये.* आम्ही म्हणतो या प्रकारचे लोक पाश्चात्य राष्ट्रांत पुष्कळ आहेत व ते जो उद्योग हातांत घेतात तो बहुधा राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीनेच हातांत घेतात. नॅविगेशन कंपनी, रेल्वे कंपनी वगैरेसारख्या संयुक्त मंडळ्या पाहिल्या म्हणजे त्यांच्या प्रस्थापनेंत राष्ट्रोन्नतीचीच ज्योत अधिक ढळढळीत दिसते व ती जागृति आम्हांला कबूल करावी लागते. एरव्हीं या कंपनीचे व्यक्तिविषयक भागीदारांस तर 'सुखंचु मे शयनंच मे' करण्यापलीकडे कांहीं काम नाही, अशीच त्यांची स्थिति बहुतकरून दिसून येईल. परंतु राष्ट्रोन्नतीच्या अनिवार उत्कंठेला वश होऊन ते आपली 'वेळ' म्हणजे आपले आयुष्य याचा व्यय यथायोग्य करीत आहेत, यांत शंका नाही. म्हटलें आहे. 'नहि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छतिः' म्हणजे चांगलीं कृत्यें

* निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् ।

अथैव वा मरणस्तु युगान्तरे वा

न्यायात्पथं प्रविचलन्ति पदं न धीराः !—भर्तृहरि.

करणारा कोणीही असला तरी त्याला दुर्गति कधीही प्राप्त व्हावयाची नाही. सारांश, उद्योग करणें म्हणजेच 'वेळेचें महत्व' जाणणें होय. उद्योगाचें महत्व किती असतें, हें कोणास सांगणें नको. सर वास्टर स्कॉटच्या नुसत्या कादंबऱ्या पाहिल्या तर, त्याच्या उद्योगमग्नतेची तेव्हांच कल्पना होईल. या स्कॉटला चार्ल्स नांवाचा एक मुलगा होता. त्यानें त्याला पुढील आशयाचें पत्र लिहिलें होतें:—“आपण कोणत्याही स्थितींत असलों तरी आपण उद्योग केला पाहिजे, अशी ईश्वरीयोजना दिसते. तेव्हां त्वां उद्योगमग्न असणें अवश्य आहे. निढळाच्या घामानें भाकरी मिळविणाऱ्या शेतकऱ्यांपासून तों क्रिकेट-पटु बनणाऱ्या एखाद्या लॉर्डपर्यंत—कोणालाही काय ? श्रम केल्या-खेरीज गत्यंतरच नाही. कारण श्रमांवांचून त्या भाकरीला व क्रिकेटला गोडी नाही व मौजही नाही.....ज्ञानाचीही गोष्ट तशीच आहे. शेत नांगरल्याखेरीज जसें धान्य येत नाही, तद्वत् श्रम केल्या-खेरीज बुद्धि विकास पावूं शकत नाही. म्हणून तूं आपलें ज्ञान जितकें वाढविशील तितका तुझा त्यांत फायदाच आहे. उद्योगांत स्वतःच ऐस. आयुष्याचा म्हणजे 'वेळे'चा चांगल्या कामीं व्यय कर. आणि लक्षांत ठेव कीं, जर तूं आपला तारुण्यरूपी वसंतकाळ व्यर्थ दवडलास तर, तुझ्या भावी सुखाचा उन्हाळें झालाच म्हणून समज; मग वृद्धापकाळीं तुझेवर दुःखाचे आकाश कडाडलें किंवा त्यांतून दैवदुर्विलासाची प्रलयवृष्टी होऊं लागली तर, मग जन्मास आल्याचें सार्थक तें काय ? ”

स्कॉटप्रमाणें प्रख्यात कवि सौदी हाही मेहनती होता. शाळेंत असतांना त्यानें आरिआस्टो, होमर व ओव्हिडसारख्या काव्यांच्या भाषांतरांशीं चांगलाच परिचय करून घेतला होता. इतकें करूनही त्याला एकदां असा पश्चात्ताप झाला कीं, 'छे ! जन्मास आल्यासारखें

म्यां कांहींच केले नाही ! माझ्या आयुष्याची एकोणिस वर्षे व्यर्थ गेली ! कालगतीच्या महापुरांत माझी एकोणीसी विनाकारण वाहून गेली ! कांहीं केले तरी ती मला पुनः म्हणून मिळणार नाही ! नमिळो ! पण एवढ्या वयांत माझ्या देशाला अथवा समाजाला माझा कांहीं तरी उपयोग व्हावयाचा होता; पण तोही नाही ! केवढी ही दुःखाची गोष्ट ! पांखरांपासून शेताचे संरक्षण करणाऱ्या गोफणगुंड्याला जी योग्यता आहे, तीसुद्धां मला नाही ! कारण आळसाने माशा मारीत जे अन्न मी खातो, ते अंशतः त्याच्या श्रमाचे फळ आहे. हा सौदी उद्योगी असतांही त्याला असा पश्चात्ताप झाला आणि आम्ही निरुद्योगी, आळशी व कर्तव्यपराङ्मुख असूनही आमच्या गांवीं सुद्धां ती गोष्ट नाही !! असो.

राष्ट्रोन्नतीचा मूळ पाया संसारोन्नति आहे. आणि संसार म्हटला की, तेथे नवरावायको अथवा स्त्री व पुरुष आलेच ! तेव्हां उद्योग म्हटला म्हणजे तो पुरुषामागे असतो आणि वायकांमागे असत नाही असे नाही. जपानांत पुरुषांपेक्षां स्त्रियाच अधिक उद्योगी आहेत व ते राष्ट्र आजला चांगल्या गोष्टींत अनुकरणीय झाले आहे.* जी स्त्री संसारांत दक्ष असते, तिला उद्योग तळहताचा मळ असतो. घरांत काय आहे काय नाही, आपला खर्च किती, केले पाहिजे काय, वागले पाहिजे कसे, आणि दोन पैसे शिल्लक पाडून घरांतील पुरुषांना

* जपानांतील स्त्रीशिक्षणापासून मुली स्वार्थत्यागाचा बोध घेत. मुलीबापा-साठी, बायका नवऱ्यांसाठी व आया मुलांसाठी स्वतःच्या सुखावर पाणी सोडण्यास तयार असत. अगदी लहानपणापासून स्वार्थत्यागाचा धडा त्यांना मिळत असे. जपानांतील स्त्रिया मूर्तिमंत स्वार्थत्याग होत असा त्यांचा लौकिक आहे. आमरण स्वार्थत्याग करणं हाच जपानी स्त्रियांचा विशेष आहे.

किंवा विशेष प्रसंगीं स्वतः आपल्याला, राष्ट्राच्या किंवा समाजाच्या उपयोगीं पडतां येईल कसें ? या गोष्टीकडे तिचें नेहमीं लक्ष असणें अवश्य आहे. आणि कांहीं शाहण्या स्त्रिया या सगळ्या गोष्टी लक्षांत घेऊन त्याप्रमाणें त्या आपली कर्तृत्वशक्ति व व्यवहारिक चातुर्य पुरुषांचे प्रत्ययास आणून देतात. यांनाच आम्ही व्यवहारज्ञ म्हणतो. सद्वर्तनाची किंमत काय हें त्या चांगलें जाणतात आणि हा भवसागर तरून जाण्यास प्रेमळ व सद्गुणी दांपत्य हीच एक उत्तम नौका होय, अशी त्या आपली खातरी करतात.

वस्तुतः संसाराच्या राज्यांत खरें राज्य करण्याचा अधिकार काय तो स्त्रीचा. तिचें राज्य साऱ्या घरांत असतें आणि तें चांगलें करून दाखविण्यास तिचे अंगीं वरील गुणांचें वास्तव्य असावें लागतें. तशीच पुरुषाचीही गोष्ट आहे. ज्या तत्वावर घरांतील उद्योगधंदे चालून स्त्रीला आपल्या वेळेचें, आयुष्याचें अथवा जन्माचें सार्थक करून घेतां येतें, त्याच तत्वावर पुरुषालाही बाहेरचे उद्योगधंदे चालवून देहाचें सार्थक करून घेतां येतें. मात्र पुरुषांचे अंगचे गुण प्रगट होण्यास त्यांना बायकांपेक्षां पुष्कळ जागा असते. मग ती जागा व्यापारी, सामाजिक अथवा राजकीय कोणतीही असो; त्यालाही चहूंकडे सारखेंच दक्ष राहिलें पाहिजे; व तारतम्य, धूर्तता, वळण, व्यवहार, स्वार्थ, परमार्थ, मानमान्यता आणि कीर्ति त्यानें वाढवीतच गेलें पाहिजे; नाहीतर त्यानें 'वेळेचें महत्व' जाणलें नाहीं असें होईल. पण सत्संगतीच्या पुण्यनर्दीत वाहवत जाऊन शेवटीं जो उद्योगरूपी महासागरास मिळतो त्याला मग

सत्यसंकल्पाचा । दाता भगवान

सर्व करी पूर्ण । मनोरथ ॥

या साधुवाक्याचा पूर्ण अनुभव आल्याखेरीज राहत नाहीं.

मनुष्य उद्योगी असला तर, त्याचें मन आणि शरीर चांगलें असतें. उद्योगानें मनुष्याचे अंगांत चैतन्य जागृत राहतें आणि शरीरांतील अवयवांला ताजें, भरपूर व निरोगी रक्त मिळाल्यानें मनुष्य निरोगी बनतो. आरोग्य आहे तर उद्योग आहे व उद्योग आहे तर आरोग्य आहे. बीजांकुर न्यायानें या दोहींचा संबंध कसाही असला तरी, जेथें उद्योग व आरोग्य ही जोडी आहे तेथेंच खऱ्या सुखाचा झरा वाहतो, तेथेंच खरा आनंद नांदत असतो आणि तेथेंच आत्मोन्नतीला अवकाश सांपडतो. कित्येक, मजुरांसारखे खपत असतील व कित्येक मुख्य न्यायाधीशाच्या खुर्चीवर विराजमान होत असतील, पण त्यावरून पहिले उद्योग करतात आणि दुसरे धरणीला भारभूत होतात, असें म्हटलें तर घोड्या येवढी चूक होईल. पूर्वमहासागर बाह्यतः शांत दिसतो खरा, पण चपळ ओढ्याच्या तीव्र गतीपेक्षांही अनंतपट तीव्र असणाऱ्या गती त्याचे पोटांत रात्रंदिवस आपलें कार्य अबाधित करीत असतात. त्याचप्रमाणें न्यायाधीश, दिवाण, गव्हर्नर, प्रधान, राजे वगैरे मोठमोठ्यांची गोष्ट होय. मजुरांचे हातपाय कष्टाखालीं जितकें खपतात, त्यापेक्षांही या मोठमोठ्या लोकांचे मेंदु मानसिक कष्टांखालीं अधिक मेथाकुटीस येतात ! मजुरांचे उद्योगावर फार झालें तर, एका दोवांचें अथवा एखाद्या कुटुंबाचें बरें वाईट अवलंबून असेल. परंतु जे सत्ताधीश, न्यायाधीश, सेनाधीश व राष्ट्राधीश आहेत अथवा लोकांचे अग्रणी आहेत, त्यांचे मानसिक कष्टांवर तर अनेक प्रांत मिळून झालेल्या अवय्या राष्ट्रांचेंही बरें वाईट अवलंबून असतें. म्हणून शारीरिक कष्टांपेक्षां मानसिक कष्टांची योग्यता मोठी असते व परिस्थित्यनुरूप उद्योग करून खरें सुख भोगण्यास पूर्वसंचित, सत्संग, सदाचरण, एकनिष्ठा, स्वातंत्र्यप्रीति, विद्वत्ता वगैरे अनेक गुणांचा जवळ सांठा असावा लागतो.

९ आळस.

काय करूं मज नागत्रिलें आळसें
बहुत या सोसें पीडा केली ?

—तुकाराम.

श्लोक.

तूं कां असे दवडिशी दिन आळसांत ?
कां थोर घेशि करुनी अपुलाच घात ?
दुर्लक्ष बा ! निजहितीं जर तूं करीशी-
आत्मोन्नती मग कशी तर आदरीशी ?*

—स्वकृत.

मुण्याची प्रवृत्ती सुखाकडे साहजिक फार असते. सहज जें प्राप्त होतें, प्रयत्न केल्याशिवाय जें मिळतें आणि आहारनिद्रादि व्यवहाराव्यतिरिक्त कांहींही न करण्यांत जी चैन वाटते, तें सुख सर्वासि हवेसें वाटतें.

परंतु भगवद्गीतेत श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणतातः—

यदग्रे चातुर्वंधे च सुखं मोहनमात्मनः
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

“आरंभी व परिणामी अंतःकरणाला मोह उत्पन्न करणारे; असें जें निद्रा, आलस्य आणि प्रमाद म्हणजे चुकी यांपासून उत्पन्न झालेलें सुख, तें सुख तामस म्हटलें आहे.”

*Why dost thou *careless* lie,
Buried in ease and sloth,
Knowledge that sleeps doth die.
And this *Security* ,
It is common moth.

That feeds on wits and arts, and so destroys them both.

—Ben Johnson.

आणि प्रस्तुत आपल्या देशावर याच तामसी सुखाचा पगडा बसला आहे ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. ज्याविषयी आमचा देश फार प्राचीनकाळापासून अत्यंत प्रसिद्धीस आलेला आहे व ज्याची वाखाणणी निरभिमानतेने पाश्चात्य राष्ट्रे सुद्धा करतात ती सात्विक आणि राजस सुखें आमच्यांतून अजिबात लुप्तप्राय झालीं कीं काय असें वाटूं लागतें ! मनोमय विमानांत बसून अवघ्या भरतखण्डाचें निरिक्षण जर कोणी अत्युच्च प्रदेशांतून करील तर त्याला काय दिसेल ? कोणी ब्रेफिकीर होऊन झोपेत मग्न आहेत; कोणी तिची मार्गप्रतिष्ठा करीत आहेत; कोणी चावट पुस्तकें व पत्रें वाचीत आहेत; कोणी पानतंबाखु चवळीत भिंती रंगविण्यांतच करमणूक करून घेत आहेत; कोणी हुक्का तर कोणी विडी व कोणी गुडगुडी तर कोणी गांजा पीत आहेत; कोणी पत्ते, झिंझीक अथवा द्यूत खेळत आहेत; कोणी मादक पदार्थसेवनांत गर्क झाले आहेत; कोणी बाटल्यावर बाटल्या उडवून गटारांत लोळत आहेत; कोणी वेश्यांचे उंबरठे झिजवून घरादारांचा उन्हाळा करीत आहेत; कोणी पापकर्माचें मंदीर उभारून त्यावर व्यभिचाराच्या अतिरेकाचा कळस चढवीत आहेत; धनाशेनें कोणी खून करीत आहेत; कोणी आपलें घर भरण्यासाठीं दुसऱ्यांस लुबाडीत आहेत; कोणी दुसऱ्याचा गळा कापून आपला खिसा भरीत आहेत; कोणी स्वतःची चैन अव्याहत चालूं ठेवण्याकरितां लोकांचीं घरे उन-उन पाण्यानें जाळीत आहेत; कोणी धर्माच्या तर कोणी रूढीच्या आणि कोणी ढोंगाच्या तर कोणी दुसऱ्याच कसल्यातरी आमिषाचें बंड माजवून दुनिया झुकवीत आहेत आणि कोणी तर जुलमाचा अतिरेक करून गरिबांचे निवळ काळ होऊन बसत आहेत ! सांराश, हे जे प्रकार सांगितले व यासारखे आणखीही जे सांगण्यासारखे असतील ते केवळ आपल्याच देशांत आहेत असें नाही. पृथ्वीवरील सर्व देशांत आहेत. ज्या

ज्या ठिकाणीं आळस म्हणून भरलेला आहे त्या त्या ठिकाणीं त्याचे हे नसै-
र्गिक परिणाम भिन्न भिन्न परिस्थितींत भिन्न भिन्न रूपानें आढळून येत
आहेत. थोड्याशा खटपटीनें पुष्कळ धन व सुख मिळेल व तें कायम
टिकेल अशी या आळशांची भ्रामक समजूत असते आणि याच
भ्रमानें ते दुसऱ्यांबरोबर स्वतःचा नाश करून घेतात ! पण जरा
विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, त्यांच्या पापवृक्षाला या
व इतर ज्या आणखी भयंकर शाखा फुटतात त्या सर्वांचा उगम
आळसरूपी बियापासून असतो. समर्थ म्हणतात:—

आळसाचें फळ रोकडें । जांभया देऊन निद्रा पडे ॥
सुख म्हणोन आवडे । आळशी लोकां ॥
आळस उदास *नागवणा । आळस प्रेत बुडवणा ॥
आळसें करंटपणाच्या खुणा । प्रकट होती ॥

परंतु जे आळशांतले आळशी आहेत, त्यांच्या हा वेदांत काय
उपयोगी ? त्यांच्यामते त्यांचा देश स्वतंत्रतेच्या सुवर्णानें मंडित
झाला काय अथवा त्याचे उरावर परतंत्रतेचे धोंडे पडले काय सार-
खेंच ! त्यांचें 'शयनं च मे' व 'घृतं पिव' चाललें म्हणजे झालें !
असल्या 'करंट्या'चें मनाला थर करून सोडणारें समर्थानींच स्वतः
वर्णन केलें आहे:—

करंट्यास आळस आवडे । यत्न कदापि नावडे ।
त्याची वासना वावडे । अथमीं सदां ॥
सदां भ्रमिष्ट निदसुरा । उगेंचि बोले सैरावैरा ।
कोणी एकाच्या अंतरा । मानेचि ना ॥
लिहूं नेणें वाचूं नेणें । सवदा मृत घेऊं नेणें ।
हिशेव कितेव राखूं नेणें । धारणा नाहीं ॥

* " In idleness alone is perpetual despair. "

† " To do nothing, but to live, when you live for the mere sake of
living, and because you cannot help it, is perhaps the dreariest
occupation on earth. "

—Business, J. Platt. p. 43.

हारवी, सांढी, पाडी, फोडी । विसरे, चुके, नाना खोडी ।
 भल्याच्या संगतीची गोडी । कदापि नाही ॥
 चाट गडी मेळविले । कुकुमीं मित्र केले ।
 खटवट एकवटिले । चोरटे पापी ॥
 ज्यासी त्यासी कळकटा । स्वयें सदाचा चोरटा ।
 परघातकी धीट मोठा । वाटा पाडी ॥
 दीर्घ सूचना सुचेता । न्यायनीति हे रुचेना ।
 पराभिलापवासना । निरंतर ॥
 आळसें शरीर पाळिलें । परंतु पोटाविण गेलें ।
 सुडकें मिळेनासें झालें । पांघराबयासि ॥
 आळसें शरीर पिळी । अखंड कुशी कांडोळी ।
 निद्रेचे पाडी सुकार्ळी । आपणांसी ॥
 जनासी मैत्री करीना । कठीण शब्द बोले नाना ।
 मूर्खपणें भावरेना । कोणी एकासी ।
 कोणी एकासी विश्वास नाही । कोणी एकासी सख्य नाही ।
 विश्वा वैभव कांहींच नाही । उगाची ताठा ॥

सारांश, ज्याला उद्योग नाही, उद्योग करणें ज्याला आवडत
 नाही अथवा उद्योग असून जो तो करीत नाही तो आळशी. हा
 आळस उपजत नसतो, अनुवंशिक असतो अशी आमची समजूत
 आहे. मुलाला विशेष लळा आईबापांचा असतो. त्यामुळें त्यांचें
 वर्तन जसें असतें तसा त्याचा परिणाम मुलांचे कोवळ्या मनावर होत
 असतो. आईबाप आळशी असले तर त्यांचें मूलही बहुधा आळशीच
 निघतें आणि एकदां त्याचे अंगीं हा आळस खिळला म्हणजे पुढें तेंही
 आळशी निघालेंच म्हणून समजावें.

आळशी आईबाप फार अव्यवस्थित असतात. त्यांच्या आहार-
 विहारांत व वर्तनांत नियमितपणा कधीही सांपडणार नाही. ते
 झटून काम करून सुखी होणार नाहीत आणि कोणी तसें होतील तर
 त्यांचा ते विनाकारण हेवा केल्याशिवाय राहणार नाहीत. एवंच
 श्रीसमर्थानीं केलेलें 'करंट्या'चें वर्णन वर जें दिलें आहे तें या आई-

बापास पूर्णपणें लागूं पडतें आणि त्यांच्या नित्य वर्तनाचें हें प्रतिबिंब त्यांच्या पौरावाळांच्या कोमळ मनोरूपी दर्पणांत पडल्यावर तें तेथें कायम होतें. सुप्रसिद्ध ग्रंथकार स्मार्डिल्स हा आपल्या 'क्यारेक्टर' नामक एका पुस्तकांत असे लिहितो कीः—

बालपणीं मुलांचें मन फार कोंवळें असतें. कोणत्याही गोष्टीचा पूर्ण ठसा त्यांचे मनावर तत्काल ठसतो. त्या गोष्टीची त्यांना जिज्ञासा होते. आणि ती पूर्ण होतांना त्यांचे मनांत ज्या कल्पना उद्भवतात त्या चिरस्थायी होतात. म्हणूनच मुलांना जी गोष्ट कळते ती तीं कधीं विसरत नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर लहानपणचा आनंद, सुख, दुःख, श्रीमंती, गरिबी, भरभराट अथवा पीछेहट यांपैकी ज्या गोष्टी त्यांचे वाट्यास येतात त्याच गोष्टींच्या प्रायावर त्यांच्या भावी आयुष्याची इमारत उभारली जाते.*

म्हणून आपलीं मुलें चांगलीं कर्ती निपजावीं अशी ज्या आई-बापांची इच्छा असेल त्यांनीं त्यांना लहानपणापासूनच तरतरीत, पाणीदार, निरलस, शहाणीं, पापभीरु व उद्योगशील करून सोडावीं. सर्व कांहीं पतकरेल, पण आळस मात्र कोणालाही पतकरणार नाही असें कै. वा. न्यायमूर्ति रानडे नेहमीं म्हणतं.

* It is in childhood that the mind is most open to impressions and ready to be kindled by the first spark that falls into it. Ideas are then caught quickly and live lastingly.....The first thing continues for ever with the child. The first joy, the first sorrow, the first success, the first failure, the first achievement, the first misadventure paint foreground of his life."

१०. विश्रांती.

Here all things in their place remain,
As all were ordered, ages since,
Come, care, and pleasure, hope and pain,
And bring the fated fairy prince—*Tennyson.*

आ तांपर्यंतच्या विवेचनावरून उद्योग करणे चांगलें, त्यास अनुसरून वर्तनक्रम ठेवणे योग्य व अशा रीतीने 'वेळेचे महत्व' प्रत्येकाने जाणणे अवश्य हें सिद्ध झालें खरें. परंतु रात्रंदिवस उद्योग करणे अथवा अति मेहनत करणे चांगलें नाही हें विसरतां कामां नये. थकून गेल्यावर, शरीराची गात्रें शिथिल

झाल्यावर; डोळ्यांत रक्त उतरल्यावर आणि दमानें छाती भरून आल्यावर सुद्धां उद्योग करणे अथवा इतकी स्थिति येईपर्यंत मेहनत करणे मुळींच इष्ट नाही. अशानें शरीराचा नाश होतो. कारण अती तेथे माती हा सिद्धांत आहे. एका कवीनें म्हटलें आहे कीं:—
'साजेल तेंचि ह्यावें गड्यानों! पचेल तेंचि खावें! इहलोकीं परलोकीं जनामधिं बरें म्हणुनि ध्यावें; ॥' सारांश कोणतीही गोष्ट अमर्बादु उपयोगीं नाही. Too goodness is too worst अशी इंग्रजीत एक म्हण आहे; तिचा तरी अर्थ असाच आहे कीं, अति चांगुलपणा सुद्धां फार वाईट. सोन्याची सुरी झाली तरी ती उरांत खुपसून वेणें चांगलें होईल काय? नाही. तसें केल्यानें रक्तपात होईल. कदाचित् मृत्युही येईल. तोच परिणाम शक्तीबाहेर काम करण्याचा. अन्न जसें तारक आहे तसें मारकही आहे, तद्वत् कामाचीही गोष्ट आहे. म्हणून उद्योगशील मनुष्यानें उद्योगमग्न असणें जरी चांगलें आहे—अवश्य आहे—तरी त्याला मर्यादा आहे.

ही मर्यादा म्हटली म्हणजे विश्रांति होय. कामानंतर मनुष्याला विश्रांति अवश्य पाहिजे आणि ईश्वरीयोजनाही पण तशीच आहे. दिवस हा उद्योगधंद्यासाठी आणि रात्र ही विश्रांतीसाठी त्या दीनदयाळ प्रभूने निर्माण केली आहे. सारा दिवस कामाच्या रगाड्याखाली मानवी प्राणी थकून जातात. तेव्हां त्यांना आपला थकवा भागविण्यासाठी शरीराला, रक्ताला व मनाला विश्रांति द्यावीशी वाटणें साहजिक आहे. आणि असेच लोक-नित्यव्यवसायी लोक,—अंथरुणावर लवंडतांच इहलोकचे अखिल व्यवहार सोडून गाढनिद्रेचें सुख पूर्ण अनुभवितात. सुखाचा खरा ठेवा हाच आहे. निद्रा ही ईश्वराची मोठी देणगी आहे. ह्या देणगीने श्रमाचा परिहार जसा होतो, तसा तो कशानेही होत नाही. तथापि तिचा सुद्धा प्राणिमात्रावर नियमितच अंमळ असलेला दिसतो. सात आठ तास सडकून झोप झाली की, आदले दिवशी थकला भागलेला मनुष्य दुसरे दिवशी उद्योगधंदे किंवा कावाडकष्ट करण्यास पुन्हां ताजातवाना होतो. आणि ते करण्याची त्याला हुरूपही तशीच येते.* तेव्हां दिवस आणि रात्र व काम

१ प्रो. विजापुरकर म्हणतात:—‘असा भेद करता येत नाही. रात्रीचा दिवस करावा लागतो व करतात’. कवूल, पण कोण करतात? मनुष्ये, अर्थात् द्रव्यासाठी हापापलेल्या भांडवलवाल्या मंडळ्या व पोटासाठी धडपडणारा मजूरवर्ग; याला ईश्वरीकायदानें काय करावें? त्याचे कायदे अखिल जगाच्या सुखासमाधानासाठीच आहेत. आणि त्यावरच कटाक्ष ठेवून वरील विधान करण्यांत आलें आहे.

* Weariness.

Can snore upon the flint, when resty sloth
Finds the down pillow hard.

—Shakespeare.

भावार्थ—झोपेला धोंडा !

आणि विश्रांती ही योजना पाहिली म्हणजेच एक गोष्ट आपोआप सिद्ध होते आणि ती मर्यादा ही होय. दिवस ध्या अथवा रात्र ध्या. त्यांची मर्यादा तीस तीस घटकांची सामान्यतः आहे. तद्वत् उद्योगधंद्याला व कामकाजालाही व्यक्तिविषयक परिस्थित्यनुरूप फार-फार झालें तर तीस घटकापर्यंतच मर्यादा असूं शकेल. या मर्यादेच्या बाहेर जो पाऊल टाकील, तो अतिरेकी होईल. समर्थ म्हणतातः—

कांहीं गलबला कांहीं निवळ । ऐसा कंठित जावा काळ ॥

तेणें करितां विश्रांति वेळ । आपणांस फावे ॥

यावरून कामानंतर विश्रांति पाहिजे हें उघड आहे. थकलेल्या मनाला आनंदी करून सोडणें, मनोरूपीं गृहांतून विवंचनेचा केरकचरा कांहीं काल तरी बाहेर टाकून तें स्वच्छ करणें; गाणें, बजावणें, मजणें, पूजणें, श्रवणमनन करणें, जिवलगार्शीं सुखासमाधानाच्या गोष्टी करणें, चांगले चांगले ग्रंथ, सुरस काव्यें, सुंदर चरित्रें, अद्भुत कथा, मनोरम इतिहास व परब्रह्माची प्राप्ती करून देणाऱ्या संतसज्जनादिकांचीं चरित्ररहस्यें समजून घेणें; व्यायाम करणें; सृष्ट्यचलोकन सूक्ष्मपणें करणें, मनाला आनंद देणाऱ्या व्यासंगांत मग्न असणें; आत्म्याशीं व परमात्म्याशीं साधर्म्य पावणें. वगैरे अनंत गोष्टी, कीं ज्यामुळे कष्टी मनाला खरा आनंद व खरें सुख होईल—त्यांचाच विश्रांति हें नांव शोभेच. परंतु कुटुंबांत, व्यवहारांत व समाजांत आपल्या दर्जाप्रमाणें स्वतःचा मान ठेवून वागावयाचें आहे तर नुसत्या विश्रांतीचीच अपेक्षा करणें आणि उद्योगधंद्याकडे दुर्लक्ष करणें कधींही श्रेयस्कर होणार नाही. मनुष्य रात्रंदिवस विश्रांतीच घेऊं पाहील अथवा घेत राहील तर त्यास आळशी म्हणतील व तो आळशाप्रमाणें 'खायाला काळ व धरणीला भार' होऊन राहील. विश्रांतीची खरी योग्यता, तिचें खरें महत्त्व आणि तिचा खरा उपयोग मग

त्यास कळणार नाही. उलट तो आळशी होऊन सर्वांच्या तिरस्कारास व अपमानास पात्र होईल. कदाचित् तो श्रीमंत असला तर पैसे आहेत तोंपर्यंत काहीं मतलबी व तोंडपुजे लोक स्वार्थासाठी त्याची स्तुति करतील व खुषमस्कऱ्याप्रमाणें त्याची मर्जी संपादन करून घेतील. पण त्याची ती श्रीमंती लयाला गेल्यावर तेच मतलबी व तोंडपुजे लोक त्याची निर्भत्सना व अपमान त्याचे तोंडावर करतील ! असो. तेव्हां विश्रांति म्हणजे आळस नव्हे. कसून काम केल्यावर थकलेल्या मनाला व शरीराला जो विसावा मिळतो, त्याचें नांव विश्रांति. श्रमानें तर तिची योग्यता जशी कळते तशी एरव्हीं कधीही कळत नाही. रखरखीत अरण्यांतून सुंदर उपवनांत गेल्यावर तेथील रमणीयतेची, उन्हांतून लांबवर चालून आल्यावर सावळीची, तहान लागल्यावर थंडगार पाण्याची आणि भूक लागल्यावर अन्नाची जशी योग्यता कळते, तशी श्रमानंतर विश्रांतीची योग्यता कळते. अशी विश्रांति घेणें म्हणजे 'वेळेचें महत्व' कमी करणें नव्हे. उलट वाढविणें आहे. समुद्राच्या लाटा गिरिकंदरांशीं रममाण होतांना स्वेच्छेनें नाचतात, उडतात व बागडतात आणि आपल्यास गिरिकंदर जसा कांहीं धरावयास येतो, अशा मिषानें त्या झुरकन परत पळून जातात. पण पुन्हां त्या कामुक होऊन जशा कांहीं त्याचे बरोबर क्रीडा करतात आणि श्रांत झाल्यावर पुन्हां परत जातात; तद्वत् श्रमाला विश्रांति असणें अवश्य आहे आणि विश्रांतीचे मागून श्रमही अवश्य होत ! या विश्रांतीचे दोन प्रकार आहेत. एक शारिरीक व दुसरी मानसिक. पहिली झोंपेनें, अंग रगडून घेतल्यानें, गप्पापोष्टी केल्यानें, मनोरंजक पुस्तकें वाचल्यानें, साहित्यसंगीत कलेनें, व्यायामाभ्यासानें, वनभोजनानें अथवा दुसऱ्या कांहीं उपायानें मिळते. परंतु मानसिक विश्रांतीचें तसें नाही.

कित्येक महात्म्यांनीं उद्योगधंद्यांत जाणाऱ्या वेळेपेक्षांही मानसिक विश्रांतीच्या 'वेळेचें महत्व' फारच मोठें मानून, त्याचा व्यय त्यांनीं नवीन शोध लावण्यांत, मोठमोठे ग्रंथ लिहिण्यांत, सार्वजनिक सुखाच्या नानाविध सोयी काढण्यांत, अनेक उपयुक्त संस्था स्थापन करण्यांत आणि लोकमत प्रबल करून तद्वारा सारें जग हालवून सोडण्यांत केला आहे! होमर, व्यास; शेक्सपीयर, कालिदास; नेलसन, टोगो; गालिलियो, भास्कराचार्य; गॅलडस्टन, न्या. मू. रानडे; आरिस्टाटल, विवेकानंद; स्पेन्सर, न्या. तेलंग; माझिनी, ग्यारिबोल्डी; साक्रेतीस, तुकाराम; वगैरे अनेक महात्म्यांनीं आपल्या विश्रांतीचा वेळ राष्ट्राच्या सुखसंबर्धनार्थ खर्च केलेला आहे व जे आमच्या पूर्व सुकृतबलांनं आज आमच्यांत असून आमच्या हिताकरताच केवळ अंतःकरणपूर्वक झटत आहेत, अशीं उदाहरणें आणखी कितीतरी देतां येतील! बाकी सामान्य जनांत विश्रांतीचा व्यय दोन प्रकारांनीं होत असलेला बहुतकरून आढळण्यांत येतो, तो असा:—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

धीमंतांचा काल 'काव्यशास्त्रविनोदां'त जातो. व मूर्खांचा काल व्यसन, निद्रा किंवा तंटेवखेडे यांत जातो!

पैकी पहिल्या प्रकारच्या कालक्रमणांत शरीराबरोबर मनाची वाढ होऊन तें गंभीर होतें व दुसऱ्या प्रकारच्या कालक्रमणांत मनाला भलतेंच वळण लागून त्याबरोबर तामसपणा अधिक वाढतो. तथापि नित्य व्यवसाय करीतच केवळ आयुष्याचे दिवस काढणें यांत विशेष असें कांहींच नाही. मात्र.—

'मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीसीं सादर व्हावें ॥
मरौनि कीर्तिस उरवावें । येणें प्रकारें ॥

नेमकपणें वर्तो लागला । तो बहुतासि कळों आला ॥
सर्व आर्जवी तयाला । काय उणें ? ॥

अशा रीतीनें स्वतःला लोकादरास पात्र करून घेणाऱ्या विभूति फार थोड्या ! कारण विश्रांतीच्या वेळेचा सदुपयोग करून स्वतः-बरोबर समाजाची किंवा राष्ट्राची उन्नति करून दाखविणें सामान्य नव्हे. सारांश, विश्रांतीतही राष्ट्रोपयोगी किंवा लोकोपयोगी कृत्यें करतां येऊन पुन्हां विश्रांतिसुख अनुभवितां येतं.

११ उपसंहार.

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश ।
नका करूं नाश आयुष्याचा ॥
सकळांच्या पायां माझे दंडवत ।
आपुलालें चित्त शुद्ध करां ॥
हित तें करावें देवाचें चिंतन ।
करूनियां मन एकविध ॥
तुका म्हणे हित होय तो व्यापार ।
करा काय फार शिकवावें ॥

—तुकाराम.

बो लतां बोलतां हा निबंध बराच लांबला आणि वाचकांचा वेळही मी बराच घेतला. आतांपर्यंत 'वेळेचें महत्व' या विषयाचें जें प्रतिपादन करण्यांत आलें तें त्यांस कितपत आवडलें असेल हें सांगवत नाहीं. कारण त्यांत विषयाची मांडणी व विवेचनशैली जशी असावी तशी नाहीं, हें मी कबूल करतो. ती ज्यांस साधली असेल अथवा ज्यांच्या हातचा ती मळ होऊन बसली असेल ते याच विषयावर अति सर्वोत्कृष्ट निबंध लिहूं शकतील. पण तसा प्रयत्न

फारसा झाल्याचें आढळण्यांत न आल्यामुळें सुचले ते विचार येथें प्रदर्शित करण्यांत म्यां आळस केला नाहीं. वस्तुतः 'वेळेचें महत्व' हा विषय मोठा आहे, मनोरम आहे आणि महत्वाचा आहे. शाळेंतील विद्यार्थ्यांपासून तों राष्ट्राच्या अधिपतिपर्यंत सर्व प्रकारच्या व सर्व दर्जाच्या लोकांस तो उपयुक्त आहे व आवडता आहे. चंदनाचें झाड ! तें कितीही घांसलें तरी त्याचा सुगंध जसा कमी होत नाहीं, तद्वत् या विषयाचें कितीही विस्तारपूर्वक विवेचन केलें तरी तें नकोसे होणार नाहीं. परंतु अनुभव असा आहे कीं नुसतें मिष्टान्न खा खा खाऊनही पुढें तें कित्येकांस नकोसे होतें. तद्वत् या विषयाचें विस्तारपूर्वक विवेचनही वाचकांस येरंडाचें गुऱ्हाळ वाटण्याचा संभव आहे. तथापि चंदनाचे सुवासानें मन प्रसन्न होतें तसें या निबंधवाचनानें होईल कीं नाहीं हें सांगवत नाहीं. कारण लेखकाचे अंगीं तितकी पात्रता नाहीं हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. म्हणून उपसंहारात्मक दोन शब्द सांगून वाचकांचा सप्रेम निरोप घेणें बरें !

निबंधारंभीं मीं असें म्हटलें आहे कीं आजकाळ देशजागृतीचीं चिन्हे चहूंकडे दिसत आहेत. हीं जागृती कायम राहिल तर आपल्या राष्ट्राचें दैन्य लौकर फिटेल. दृढनिश्चयपूर्वक घोर तपश्चर्या करून भगीरथानें सुरगंगा भूतलावर आणून पूर्वजांचा उद्धार केला तद्वत् आपल्यांतील प्रत्येकानें भगीरथ होऊन अथवा भगीरथप्रयत्न करून पश्चिमवाहिनी द्रव्यगंगा पूर्ववाहिनी करून तिला आपल्या हिंदुस्थानांत आणून अवध्या राष्ट्राचा उद्धार करणें योग्य आहे. हिला आपल्या राष्ट्रीय जागृतीचे दांडगे ओढे व दिव्य नद्या मिळाल्या म्हणजे त्या सर्वास आपल्या वैभवसुखाच्या लाटा येतील. पण हीं कामे झोंप घेऊन होत नसतात अथवा चौचा आंकडा घालून किंवा लोडाशीं टेंकून बसल्यानें होत नसतात. प्रत्येकानें आपल्या

आयुष्याची घटिका कर्तव्य करण्यांत घालविली पाहिजे. ती घटका जो व्यर्थ दवडील त्याचेसारखा अभागी कोणी नाही. या जगांत सर्व कांहीं मिळणें शक्य होऊं शकेल. पण गेलेला प्राण व व्यर्थ दवडलेली वेळ कधींही परत येऊं शकत नाहीत. एकांनें म्हटलेंही आहे कीं:—

संपत गई ते-सांपडे, ॥ गवा वळे छे व्हाण ॥

गत अवसर आवे नहीं ॥ गया न आवे प्राण ! ॥

- आयुष्यरूपी धनाचा जो आपण व्यय करतो तो विनाकारण करूं नये. त्याचा यथार्थ विनियोग करण्यांत औदार्य शोभेल. पण अयथार्थ विनियोग करण्यांत आपण कृपणापेक्षां कृपण झालें पाहिजे. ब्रह्मण्योर, विद्वान्भविद्वान्, गरीबश्रीमंत, आणि स्त्री व पुरुष या सर्वांनीं 'वेळे'चें म्हणजे 'आयुष्या'चें 'महत्त्व' लक्षांत आणून कर्तव्य-परायण झालें तरच जागृतिरूपी महानदींत स्नान करून नरदेहाचें सार्थक होईल. प्रस्तुतची लाट अशी विलक्षण आहे कीं तिच्या अलोट स्नानानें आत्मोन्नती व राष्ट्रोन्नती एकसमयावच्छेदेंकरून होणें शक्य आहे. परंतु राष्ट्र हें व्यक्तीनें बनलेलें असतें आणि व्यक्तींत आत्मा अधिष्ठित असतो हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे; या करितां प्रत्येकांनें आत्मोन्नती करतांना 'वेळेच्या महत्त्वा'चा मोठाच विचार केला पाहिजे. कारण जगांत-या नश्वर जगांत-आयुष्याइतका 'महत्त्वा'चा दुसरां प्रश्न नाही. करितां मित्रहो, उठा ! अज्ञानरूपीं निद्रेचा त्याग करा ! आणि परिस्थितीचें यथार्थ ज्ञान करून घेऊन सभोंवार काय चाललें आहे हें डोळे उघडून पहा ! अहो, प्रस्तुतची जागृति,—सर्वत्रिक जागृति—हा एक रत्नाकर समजा व त्यांत बुडी मारून वाटतील तीं व सांपडतील तेवढीं रत्नें काढा. या रत्नाकरांत चौदा विद्या आहेत, चौसष्ट कला आहेत, स्वाभिमान आहे, देशप्रीति आहे, व्यापार आहे, धंदां आहे, धन आहे, द्रव्य आहे, सुधारणा आहे, भरभराट आहे,

स्वतंत्र्य आहे. सर्व आहे ! आणि सुदैवाने तो रत्नाकर तुमच्या पुढे आहे. तुम्हांला 'तुमचे' ते हवे आहे, आणि ते सर्व त्यांत आहे. सारांश, अभाग्याचे घरीं जशी कामधेनु यावी, तद्वत् प्रस्तुतचा हा नरदेह ईश्वराने आपण होऊन तुम्हांला दिला आहे. त्याचा व्यर्थ नाश करूं नका. देह क्षणिक आहे खरा. पण त्याचे हांतून जे सत्कार्य होणे शक्य असते ते क्षणिक नसते. टिकाऊ असते. म्हणून त्याचा उपयोग बरावाईट करणे तुमचेचवर अवलंबून आहे. पण तुम्ही स्वतंत्र आहां काय ? उत्तर द्या. विचारा-अंतीं तुम्हांला असेंच कबूल करावे लागेल कीं 'नाहीं. आम्ही स्वतंत्र नाहीं. आम्ही मनाचे बंदे गुलाम आहों. आमचेवर मनाचा ताबा आहे आणि ते सांगेल तसें आम्ही वागतो व वागूं !' परंतु नम्रपणाने मी आपणांस असे विचारतो कीं तुम्ही तुमच्या मनाप्रमाणे वागूनही तुम्हांला खऱ्या सुखाची प्राप्ती होते काय ? उत्तर द्या. ते ज्या अर्थी तुम्हीं देत नाहीं त्या अर्थी तुम्हांला खऱ्या सुखाची प्राप्ती अद्यापि झाली नाहीं, होत नाहीं व होणे शक्य नाहीं अशीच कल्पना केल्यास ती बहुतकरून वावगी होणार नाहीं. ज्या खऱ्या सुखासाठीं तुमचे मन हापापले आहे, ज्याचेसाठीं मनाचे सांगण्याप्रमाणे तुम्ही चालतां, ज्याचेसाठीं तुम्ही अधिकाऱ्यांचे व कुटुंबांतील माणसांचे प्रेम संपादन करतां व ज्याचेसाठीं तुम्ही कधीं कधीं तर केवळ वेडेपिसे बनतां ते खरे सुख—तो प्रत्यक्षानंद—व तो चिदानंद—तर मी म्हणतो तुमचेच ठिकाणीं, तुमचेच हातांत, इतकेच नव्हेतर तुमचेच मनांत आहे ! मनाचेच सुख मनाला दिसेनासें झाल्यावर तुम्ही-सुद्धां सुखाभासरूपीं मृगजलाचे मार्गे लागत राहिल्यास नवल नाहीं. याचें मुख्य कारण 'ढेंकणाच्या संगें हिरा जो भंगला । कुसंगें नाडला साधु तैसा' या उक्तींत आहे. तुमचेबरोबर जेव्हां तुमचे मन जन्म

पावले तेव्हां तें तुमच्या प्रमाणेंच अत्यंत—पवित्र, सात्विक, प्रेमळ व निष्कलंक होतें. हिराच तो. त्याला कलंक कोटून असणार ? परंतु या त्रिविधजगाचा संसर्ग जसा - त्याला अधिकाधिक होऊं लागला म्हणजे मत्कुणाच्या संगतींत तो जसा सांपडला तसें तें हिऱ्यासारखें मनही विचार सोडून हळू हळू विकारवश होऊं लागलें ! लहानपणीं मुलांच्या वृत्तींत जो आनंदीपणा असतो, त्यांचे डोळ्यांत जें पाणी असतें, त्यांच्या गोजिरवाण्या मुखकमलावर स्मितहास्याची जी लकाकी मारते; अथवा जे खेळ, जीं लेणीं, ज्या लीला व जे सृष्टिचमत्कार त्यास निसर्गतः आवडत असतात—तो आनंदीपणा, तें पाणी व तें स्मितहास्य मावळून ते खेळ, तीं लेणीं, त्या लीला व ते सृष्टिचमत्कार त्यांना मोठेपणीं आवडेनासे होतात. याचें कारण जगाचा संसर्ग तर आहेच; पण त्याचा परिणाम ज्यावर होतो तें मन विशेषकरून लक्षांत ठेवण्यासारखें असतें. मनाची वृत्ति घटकोघटकीं बदलत असते. आणि जशी ती बदलते तसे व्यापार शरीराकडून साहजीक घडतात. लहानपणीं मनाची स्थिती आनंदमय असते. तींत कसलीही भेसळ नसते. तो आनंद पूर्ण असतो. असा हा पूर्णानंद आयुष्यभर टिकला व असली ही चित्तशुद्धी कायमची राहिली तर सुख तुमच्यापुढें उभेंच आहे. पिरपिरें, रडकें व रोगी मुलाचे ठिकाणीं आनंद व कुतूहल फारसें नसतें. जेथें मन आनंदमय आहे तेथें सुख आहे. आणि जेथें हें सुख आहे तेथें मग रोगराई राहत नाही, चिंता उरत नाही, क्लेश होत नाहीत व दारिद्र्यही डोकवित नाही. म्हणूनच मागें एका प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें प्रत्येकानें मनाच्या आधीन न होतां मन आपले आधीन ठेवावें. त्यांतच खरें सुख आहे. ह्याच सुखांत आरोग्य आहे. आरोग्यांत आयुर्वृद्धि आहे व आयुर्वृद्धि करण्यांतच 'वेळेचें महत्त्व'

आहे. ही आयुर्वृद्धि 'काकोऽपिजीवति चिराय बलिच भुङ्क्ते' पैकी खास नाही. म्हणून तुकाराम महाराज पुनः पुन्हां म्हणतात:— 'सकळांचे पायां माझे दंडवत । आपुलाळें चित्त शुद्ध करा' इकडे लक्ष द्या. सर्वाभूर्ती परमेश्वर पहा. म्हणजे सुख नको म्हटलें तरी जवळ आहे. आरंभीं चित्तशुद्धी करणें जड वाटेल. पण अभ्यासानें व संवयीनें ती साध्य होईल. 'वेळेचें महत्व जाणून 'नरदेहाचें सार्थक' करण्याकरितां जें कर्तव्य अवश्य तें करण्यांत सुद्धां 'देवाचें चिंतन' हित परिणामी होय. म्हणजे आपलें कर्तव्य बजाविण्यांत परमेश्वराचे ठिकाणींच अधिष्ठान पाहिजे. नाहीतर सुखाची—खऱ्या सुखाची—त्या चिरंतन सुखसंशोधनांत आपली स्वतःची दिशाभूल होईल! कर्तव्यतत्पर होऊन नरदेहाचें सार्थक करावयाचें अर्थात् स्वार्थाच्या भांडवलावर परमार्थाचा नफा मिळवावयाचा हाच ज्यांचा व्यापार असेल, उद्योग असेल, धंदा असेल, किंवा अंतिम ध्येय असेल ते सत्पुरुष धन्य होत. 'वेळेचें महत्व' जाणावयाचें तें येवढ्यासाठींच व श्रम जे करावयाचे ते येवढ्यासाठींच.

श्रीसमर्थ म्हणतात:—

कष्टेविण फळ नाही । कष्टेविण राज्य नाही ॥

केल्याविण होत नाही ॥ साध्य जनीं ॥

आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें ॥

कष्टांकडे चुकविते । हीन जन ॥

आर्थां कष्टाचें दुःख सोशिते । ते सुखाचें फळ भोगिते ॥

आर्थां आळसें सुखावते । त्यांसीं पुढें दुःख ॥ •

जिहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून गेले ॥

येर ते बोलतची राहिले । करंटे जन ॥

बांधवहो! ही वेळ नुसती बोलण्याची नव्हे अथवा पोकळ गप्पा मारण्याचीही नव्हे, तर 'वेळेच्या महत्वा' कडे लक्ष देऊन ज्यावेळेचें काम त्याच वेळेस करण्याची ही वेळ आहे. त्यांत उद्यां परवां करून उपयोग नाही. कारण—

कल करता सो आज कर, आज करना सो अब ।
अवसर वित्या जात है, फेर करेगा कब ? ॥*

जें काम तुम्ही उद्यांवर टाकतां तें आज करा आणि जें आज करण्यासारखें असेल तें आतांच म्हणजे ताबडतोब करा. कारण वेळ निवून गेल्यावर मग तें तुम्ही केव्हां करणार ? असा प्रश्न एक मार्मिक कवी करित आहे. त्याचें उत्तर कोण कसें देणार ? आज पृथ्वीच्या पाठीवर ज्या अनेक सुधारणा झालेल्यां तुम्ही पाहतां व खुद्द हिंदुस्थानांतच रेखे, तारायंत्रें, टपाल, गिरण्या, ट्राम, विद्युद्दीप आणि शेंकडोंशें इतर कारखाने निघालेले पाहतां ; हे कां एका विशिष्ट सरकारच्या कारकीर्दीचें फळ आहे काय ? नाही. हीं फळें आपली महत्वाची वेळ सत्कारणीं लावणाऱ्या महात्म्यांच्या उद्योगवृक्षाचीं होत. हे उद्योगवृक्ष म्हणजे कल्पतरु होत. ते वाटेला त्या देशांत वाटेला त्या काळांत उगवतात. त्यांना पंचमहाभूतांची भीति नसते. कसाहि मुसळधारी पाऊस पडला तरी ते भिजत नाहींत. सूर्यानें बारा डोळे उघडले तरी ते जळत नाहींत. आणि प्रलयकाळचा झंझावात जरी सुटला तरी ते उलथून पडत नाहींत ! उलट जों जों त्यांस तुम्ही निश्चयाचें खत घालाल, सत्कालक्षेपाचें त्यांस पाणी घाल आणि 'बोले तैसा चाले'च्या सुंदर कातरीनें त्यांस सुटसुटीत कराल; तों तों ते वृक्ष अधिक जोमदार होतील; त्यांचीं पाळेंमुळें खोल व दूरवर जातील आणि उद्योगधंद्याचे भरभराटीनें राष्ट्रात्कर्षाचीं त्यांस सुंदर फळें येतील. *पण हे उद्योगवृक्ष लावण्याचें, त्यांस खत वगैरे

* All the past things are past and over,
The tasks are done, and tears are shed.
Yesterday's errors let yet yesterdays cover;
Yesterday's wounds, which smarted & bled,
Are healed with the healing, which might has shed.

—In Tune with the Infinite; p. 132.

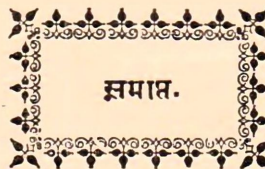
घारून वाढविण्याचें आणि नंतर त्यांच्या गोड फळांचा मधुर आस्वाद घेण्याचें तुमच्यांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या हातीं आहे हें लक्षांत ठेवा.

आत्मोन्नतीसंबंधानें तरी माझी आपणांस सविनय अशी प्रार्थना आहे कीं आपलें आयुष्य फार थोडें आहे. या आयुष्याच्या नदीचें 'वेळ' रूपी पाणी फार वेगानें वहातें. पाण्याचा उपयोग किती असतो हें आपण जाणतच आहां. त्यांतून जिवंत पाणी म्हटलें म्हणजे केवळ अमृत होय. जीवन होय. तें एकदां हातांतून निसटलें कीं काळसमुद्रानें त्याला गड्ड केलेंच म्हणून समजा. यासाठीं मन आपलें आधीन करण्याचा अभ्यास करावा. 'मी राजा, मी राव, मी पंत, मी शेट, मी शास्त्री.....मी मनुष्य, तो पशु, तो पक्षी,....हें सुवर्ण, ही मृत्तिका, हा भेदभ्रम दूर करून हे जे त्याचे प्रकार सांगितले आहेत ते 'परमात्मसुवर्णाचेच.....अलंकार' होत असा आपला दृढ निश्चय व्हावा. 'पदार्थमात्रास ईश्वर मानणें, परमाणूपासून तों ब्रह्मांडापर्यंत सचेतन अचेतनादि सर्व जगत् ईश्वरमय आहे' असें जाणणें—अर्थात् मनुष्यही ईश्वरच आहे परंतु अहंकारादि मनोविकारांनीं आपलेपणा व परकेपणा मनांत वागत असल्यामुळें भ्रमानें परकेपणा व भिन्न भिन्न रूपें भासतात, वस्तुतः सर्व एकच आहे* हें थोर तत्व परिपाठांत आणण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजेच आत्मोन्नतीची पायरी चढणें होय. सर्व जगत् विष्णुमय आहे, तेव्हां कोणत्याही जीवाचा मत्सर न घडणें हेंच ईश्वरचें खरें पूजन आहे अशी जेव्हां आपली भावना होऊन तदनु रूप आपले हांतून कृति घडूं लागेल तेव्हांच आपण स्वतःला ओळखूं लागाल. ही ओळख पटण्यास आपणांला फार अडचणी येतील व नानाप्रकारचे मोहपाश आपणांपुढें आडवे पडतील. परंतु विवेकानें तें दूर लोटा.

* रा. हंसकृत तुकाराम.

शेवटीं दोन परिशिष्टें दिलीं आहेत त्यांतील मर्म लक्षांत आणा. 'अति-दुर्लभ अशी नरतनु' प्राप्त झाल्यावर तिच्यावर झडप घालण्याकरितां 'विक्राळ काळ' डोळ्यांत तेल घालून सारखा टपून बसलेला असतो. सबब ती 'वेळ' येईपर्यंत जर 'महत्वा'चें कार्य तुम्हांस करावयाचें असेल; स्वार्थाबरोबर परमार्थ साधावयाचा असेल; आपल्या पूर्वजांबरोबर स्वतःचा, देशाचा व राष्ट्राचा उद्धार करावयाचा असेल; आणि अंतीं परमेशपदांजवळ कीर्तिमंदिरांत सन्निविष्ट व्हावयाचें असेल तर 'वेळेचें महत्त्व' जाणून कर्तव्यतत्पर व्हा, कर्तव्यतत्पर व्हा, येवढीच माझी आपणांस विनयपूर्वक प्रार्थना आहे. शेवटीं विशाल, शांत, आणि परमेशाचे ठायीं लीन—अति लीन—अशी ज्याची बुद्धि होती त्या श्री तुकाराम महाराजांच्या लीन शब्दांतच मी दीन आपणांस नम्रतापूर्वक असें कळवितों कीं:—

बोलिलों जें कांहीं तुमच्या हिता । वचन नेणतां क्षमा किजे ॥
 वाट दावी तया नलगे रुसावें । अतित्याईं जीवें नाश पावे ॥
 निंच दिला रोग तुद्याया अंतरीं । पोभाळितां वरी आंत चरे ॥
 तुकां म्हणे हित देखण्यासी कळे । पडती अंधळे कृपांमार्जां ॥

विलेचें महत्व.

परिशिष्ट (अ)

विचार करण्यासारखी गोष्ट.

अभंग.

क्षणक्षणां हाची करावा विचार ॥ तरावया पार भवसिंधु ॥ १ ॥
नाशवंत वेह जाणारे सकळ ॥ आयुष्य खातो काळ सावधान ॥ २ ॥
संतसमागर्मी धरनी आवडी ॥ करावी तातडी परमार्थाची ॥ ३ ॥
मुक्ता म्हणे इहलोकींच्या व्यवहारें ॥ नये डोळे धुरें भरोनी राहो ॥ ४ ॥

—तुकाराम.

बापहो ! हे सुंदर शरीर केव्हां लयास जाईल याचा मरंवसा नाही. आतां आपण बोलत आहों पण क्षणभरानें काय होईल कोण जाणे ! हा अनिर्वाय काळ भयानक मुल पसरून आयुष्याचे प्रास घेत आहे. पंचविशी गेली, चाळिशी गेली, दाढी पांढरी झाली, दांतांनीं सोडिलें, मान हाळूं लागली, यमाचें धावणें आलें, आतां पुढें जीवाची गति काय होणार.? याचा नेहमीं विचार केला पाहिजे. आयुष्याच्याही बाल्यतारुण्यादि क्रमाच्या भरंशावर स्वस्थ राहूं नका. बाल्य तूर्तच गेलें, अजून तारुण्य जावयाचें आणि मग वार्धक्य यावयाचें; पुष्कळ अवकाश आहे. आजचं परमार्थविचार करण्याचें कारण नाही. तोंपर्यंत यथेच्छ विषयोपभोगाच्या मौजा मारून ब्या असें म्हणून संसारांत निमग्न होऊं नका. नाना प्रकारचे रोग आणि अपघात यांनीं आयुष्यसूत्र अगदीं शिथिल करून ठेविलें आहे तें केव्हां पटकन तुटून जाईल तें कळणार सुद्धां नाही. * * * *

(सारांश,) आमिषलोभानें मासा गळांत फूसतो तसे तुम्ही विषयास लुब्ध होऊन यमपाशांत पडूं नका. विषयाच्या क्षणिक सुखास मुलून प्राणी पर्वतप्राय संसारदुःखांत पडतो आणि यमाच्या घरचा पाहुणा होतो ! !

—श्रीसाधुवर्य तुकाराम (निबंध) बा. मी. हंसकृत.

संस्मृतीचा पिंगा.

पद.

वा काय घालिसी संस्मृतीचा पिंगा ॥ या मानव देहीं भज रे ! श्रीरंगा ॥ १ ॥
 चौऱ्यांयशी लक्ष हे फेरे फिरनि सारा ॥ वा आलासि येथें नरतनु संसारा ॥
 हे पुत्र कुणाचे कन्या आणि दारा ॥ ही काय मिळविळीं भंवतालीं वारा ॥
 अविवेक सुटला तुफान हा वारा ॥ वा ! कसा उतरसिल भवांबुधीं पारा ॥ चा० ॥
 स्त्री म्हणशिल माझी तरि हे परात्री ॥ वा सन्मति आतां कंधिरे ! धरात्री ॥
 हे विषयवासना मनिंची उरात्री ॥ यासाठीं सांगतां धरि सज्जनसंगा ॥
 हो सावध ना तरि काळ करिल दंगा ॥ वा काय घा० ॥ १ ॥
 या जर्गी पसरली श्रीहरिची माया ॥ तूं म्हणशिल माझी तनु सुत धन जाया ॥
 भ्रांतिनें तपेलें पाहाशिल बुडवाया ॥ ही पुन्हां मिळावी तुला कुडन काया ? ॥
 या आशा तृष्णा मिळुनि आया वाया ॥ वा ! तुला पाहती सफई बुडवाया ॥ चा० ॥
 ही रांड दुराशा नकोरे ! धनाची ॥ धरिं लज्जा कांहीं आपुल्या मनाची ॥
 दुर्दशा प्रपंचामधिरे जनाची ॥ हा लाभ देहिंचा सुख बाहेर अंगा ॥
 वा आंतुन लागला काळ भिरड भुंगु ॥ वा ! काय० ॥ २ ॥
 परिणाम आपुला होइल हा कैसा ॥ हें ज्यास कळेना तो नर पशु तैसा ॥
 तुज कामुक लोभ स्त्रीचा जो ऐसा ॥ ते वंचक म्हणतिल मंचकिं हो ! वैसा ॥
 हें हाड उगाळुनि जिस देशील पैसा ॥ ती तुला मानिते निज सेवक जैसा ॥ चा० ॥
 वा ! सुक्ती तुझ्या घरची बुडाली ॥ साधु जनामथें पतही उडाली ॥
 अविवेकें सन्मति सगळी दडाली ॥ मृगमद हे टाकुनि करिं घेशिल हिंगा ॥
 कविराज चतुर परि कलि पडला विंगा ॥ ३ ॥ वा काय घालिसी० ॥

—रामजोशी.

अमोल काया.

पद.

अमोल काया ज्ञाइल.वायां जशी कांच कीं फुटे फटकन् ॥
 उभा काळ विक्राळ लक्षितो वेळ होय सावध झटकन् ॥ खुप समजा ॥ ४० ॥
 कृतिं त्रेतिं द्वापारीं-हीती आयुष्याची बहु भरती ॥
 कळमाजिं शतवर्षे नेमिलीं परि तींहि न भरतिं पहा पुरतीं ॥
 वारा चौदा पंधरा विंशति पंचत्रिसांमंथिं किति मरती ॥
 मागें मेले पुढेंही मरणार कोण करिल यांची गणती ॥
 आज काका मामा मेला यांची साक्ष घ्या चितीं ॥
 त्यांचे शोकें दुःखित मानस शेवट तुमची तेचि गती ॥
 देह आपुला जाइल याहो ! धरा सोय कांहीं चटकन् ॥
 समय पातल्या उशिर न लागे गिळी काळ येउनि गटकन् ॥ खुप समजा ॥ अ० ॥ १ ॥
 हत्ती घोडे माल खजीना कोणाची मंदिर माडी ॥
 शेवटिं जाइल कांहीं न राहिल काय धरुनि याची गोडी ॥
 तारुण्याच्या भरें घालशिल विषयभरें दाटुनि फुगडी ॥
 आहा रांडेच्या ! समय काठिण तो जेव्हां काळ येउनि रगडी ॥
 कांता सुंदर रंभा जैशी तिची मनाला प्रित गाडी ॥
 जवरदस्त हा पाश ख्रियेचा जशी कवाडा कुलुपकडी ॥
 मोहसूसरी वोंगळ जी जळ पाय धरुन ओढी मटकन् ॥
 जशी नांगे समशेर देहाचे तुकडे तुकडे करि कटकन् ॥ फिर मागें ॥ अ० ॥ २ ॥
 श्रीगुरु गोविंदनाथ निरंजन पादरेणु जेव्हां वरिला ॥
 आत्मात्मी ब्रह्मावुभव शुद्ध भाव तेव्हां कळला ॥
 जिकडे पाहे तिकडे अवघा चराचरीं चित्घन भरला ॥
 देवनाथ म्हणणोंचि आटली लवण जळीं जैसा विरला ॥
 विरला पुरला भरोनि उरला तो सुमनें गिळिला गटकन् ॥
 देह विदेहीं स्थिति बाणली जन्ममरण चुकलें खटकन् ॥ धन्य गुरु० ॥ अ० ॥ ३ ॥

—श्री देवनाथ.

काळाचें सामर्थ्य.

श्लोक.

जिवा कर्मयोगें जनीं जन्म आला
 परी सेवटीं काळमूर्खां निमाला ।
 महा थोर ते मृत्युपथेंचि गेले
 किती एक ते जन्मले आणि भेले ॥ १४ ॥

मना पाहतां सत्य हे मृत्युभूमी
 जिता बोलती सर्वही जीव मी मी ।
 चिरंजीव हे सर्वही मानिताती
 अकस्मात् सांझनियां सर्व जाती ॥ १५ ॥

मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे
 अकस्मात तोही पुढें जात आहे ।
 पुरेना जनीं लोभ रे क्षोभ त्यातें
 म्हणोनी जनीं मागुता जन्म घेतें ॥ १६ ॥

न बोले मना राघवेंवीण कांहीं
 जनीं वाउगें बोलतां सूख नाही ।
 घडीनें घडी काळ आयुष्य नेतो
 देहांति तुला कोण सोडूं फहातो ॥ १७ ॥

मना वीट मानूं नको बोलण्याचा ।
 पुढें मागुता राम जोडेल कैचा ।
 सुखाची घडी लाटतां सूख आहे ।
 मुढें सर्व जाईल कांहीं न राहे ॥ १८ ॥

मना जे घडी राघवेंवीण गेली ।
 जनीं आपुली ते तुवां हानि केली ।
 रघूनायेकावीण तो सीण आहे ।
 जनीं दक्ष तो लक्ष लाऊनि पाहे ॥ १९ ॥

दिसे लोचनीं तें नसे कल्प कोडी ।
 अकस्मात आकारले काळ मोडी ।
 पुढें सर्व जाईल कांहीं न राहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ २० ॥

ओठया.

कोण समयो येईल कैसा ।
 याचा न कळे किं भर्वसा ।
 जैसे पक्षी दाही दिशा ।
 उडोन जाती ॥ ३९ ॥
 अंतचि नाहीं तें अनंत ।
 शाश्वत आणी सदोदित ।
 असंत नव्हे तें संत ।
 सर्व काळ ॥

अतुष्टुप्.

विवेकी दक्ष जो कोणही ।
 पुरुषार्थी धर्म रक्षकु ।
 आमोत्य जन्म हा तेंणें ।
 वेर्थची दवहं नये ॥

—मनाचे श्लोक.

वेळेचें महत्व.

परिशिष्ट (व.)

जीवितसार.

फटका.

नका गड्यांनों म्हणूं तुम्ही हो “ वस्तुनी नाहीं फळ कांहीं—”
उद्योगाला विमुख असे नर, जिवंतही तो मृत पाहीं ॥ घृ० ॥
असार जरि या भासति वस्तु, आहे सार तयांमाजीं—
इह लोकींचें जन्म नका रे, दवडूं वायां, व्हा गामी !
माया नोहे तत्व असे हें, खरें सांगतों परिसा जी !
“ आपण मेलों, लोक बुडाला, ” ऐसें म्हणती ते पाजी !
देहा त्यजुनी गेलीं जरि तीं, मिळलीं होतीं भूतें जीं,
अखंड आत्मा नित्य राहतो, सत्कर्मांला व्हा राजी ;
सुखदुःखाचा केवळ अनुभव, घ्याया जीव दिला का जी ?
(चाल) प्रभूची इच्छा ही नाहीं, प्रसन्न तो सत्कर्माहीं;
भजा तयाला लवलाही, ज्ञान करा नयपरिवाहीं,—
दिवसें दिवसें सुकृतें जोडा, वरवी यापरि गति नाहीं.
नका गड्यांनों ! म्हणूं० ॥ १ ॥

आयुष्याचा काल चालला, अज्ञानि डोळे उघडांना,
करणें आहे विहित कृती तें ? अगाध शास्त्रें तीं नाना ?
शक्ति अतुलही आहे आमुची, थरूं नका या अभिमाना,
कृतांत दूती जरा न कळतां, घेउनि जाइल अवसाना !
उठा गड्यांनों ! लवकरिं खालीं, घालुनि वसतां कां माना ?
तुम्हां न हें हो साजे, साजे-गतानुगतिकां इतरांना !
संसाराच्या समरीं ठाकुनि उभे दंड कां ठोकांना ?
(चाल) “ पुढचा येईल काळ वरा, ” आणा मनिं तरि मोह खरा !
गेल्याचा नच शोक करा, गेलें सारें तें विसरा !
आतां खटपट करा, असूं या, मन आणि प्रभु हे ग्वाही.
नका गड्यांनों म्हणूं० ॥ २ ॥

थोर पुरुष जे होऊनि गेले त्यांचीं चरितें बोधवित्तीं-
 सर्वानाही करितां येईल अल्पायासें थोर मति,
 घेतां येईल सत्पथ; तेणें-पुढचे जातिल लोक कित्ती !
 संसारार्णव कळोलांहीं विक्रव होती पुरुष अति,
 सत्पथनौकेमाजीं वसुधी दुस्तर सागर हा तरती,
 धैर्ये भारी विघ्न पळतीं, अंतीं लाभे साधुगति,
 थोरांचा हा महिमा गाती, प्रेमें सत्कवि करुनि कृति.
 (चाल) उत्साहानें कर्म करूं, यश देणारा प्रभु स्मरूं;
 सिद्ध न होतां धैर्य धरूं, विघ्न तो जगदीश हरूं !
 आपण आपुलें कर्म करावें, चिंता सारी प्रभु वाही.
 नका मड्यांनां ! म्हणूं० ॥ ३ ॥

—विष्णु मोरेश्वर महाजनी.

उद्यांचा काय नेम ?

श्लोक.

तुझीया मनीं चांगलें व्हावयाचें
 तरी आज हो; पर्व हें सोनियाचें !
 असे वागले मोठमोठे शहाणे;
 उद्यां काय होईल तें कोण जाणे ? १
 धरित्रीवरी काल जीवंत ठेले
 तयांतील पाहा कित्ती आज मेले !
 तुला ही अवस्था नको का व्हाणें ?
 उद्यां काय होईल तें कोण जाणे ? २
 पुढें हें करूं, तें करूं, पुण्य साधूं,
 धनं मेळवूं, मंदिरें थोर बांधूं,
 भ्रमीं वेड या शुद्ध आहे रहाणें;
 उद्यां काय होईल तें कोण जाणे ? ३
 दरिद्री, सुके, आंधळे पाहतोसी;
 असे नेम कां कीं तसा तूं न होसी ?
 अकस्मात् ये हें जिणें दीनवाणें;
 उद्यां काय होईल तें कोण जाणे ?

नसे आळसासारखा चोर लोकीं,
 अमोलीक आयुष्य तो चोरतो कीं !
 'उयां हो उयां' हे तयाचे बहाणे,
 उयां काय होईल तें कोण जाणे ? १
 म्हणूनी तुला वाटतें जें करावें
 करायास तें आज वा लाग भावें
 तुजा आजच्या सारखा वेळ नाहीं
 विचारुनि धिस्तां खरें काय पाहीं ! ६

—विनायक कोंडदेव ओक.

कालक्षेप.

श्लोक.

नरतनू आति दुर्लभ यास्तव । हरिहरां, त्यज सर्व भयां, स्तव.
 उकलली न वसेल पुन्हां घडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. १
 जंव तुला जडली न जरा महा । तंव नरा ! भज रे भंज राम हा;
 न कळतां यम घालिल रे उडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. २
 बंधुनि साधु भवांजु तरे कसा । शरण जाउनि त्या उतरे कसा;
 भवनदींनुनि दाविल तो थडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ३
 भरंवसा न धरी घडिचा पहा । कठिण मृत्यु गळ्यावरि चाप हा
 म्हणुनि शीघ्र उठे करि तांतडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ४
 हित तुझे समजे न कसें तुला । शरण जाइ भवार्णव-सेतुला;
 सतत सत्कविवाकसुमनें खुडीं । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ५
 निशिदिनीं बहु भूतदया वरी । सुकृतधी ठसवीं हृदयावरीं ;
 हरिकथामृत पाहुनि दे बुडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ६
 भवनदींत महा कलि भोंवरा, । मजशिं उद्धरि देईं विभो ! वरा;
 विनविं हेंच करीं हरि सांगडी, । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ७
 करि सदां उपकार जनावर, । न करि तो मतिमंद; जनावर ;
 तुजसवें नच येइल ही कुडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ८

पथिक दीनजनां करि सोय रे । तरि तुझे जन विश्वहि सोयरे;
 सुगति कीर्ति तुला मग रोकडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. ९
 झटुनि निरुपुह उद्यम कीं करीं । मग रमा सहजीं तव किंकरी;
 निजयशें जगतीं चढवी गुडी । फुकट तूं दवडीं न कधीं घडी. १०

—कृष्णाजी नारायण आठव्ये.

आर्या.

आयुष्य कृत असनी, क्षणक्षणीं तें लयास जात असे,
 व्यर्थचि तद्वचय करिती, पुष्कळ दिसती विचारशून्य असे.

—राजा सर टी. माधवराव.

आर्या.

जिकुनि विवेकखड्डें, आलस्य प्रथम शत्रु घातकर,
 या कीर्तिश्री जोडुनि, त्रैलोक्यामाजिं धन्य तात कर !

—शिवराम रामकृष्ण निरसुरे.

मुंबईत 'तत्त्वविवेचक' छापखान्यांत रा. भिवा हरी शिंदे यांनीं छापिलें
 तें गणपतराव तुकाराम आणि कंपनी यांनीं खेतवाडी व्याकरोड
 घर नं. १-२-३ येथें प्रसिद्ध केलें.